

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

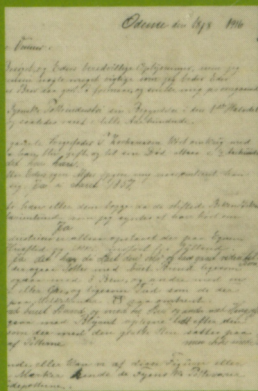
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FYNSKE MINDER

1987

FYNSKE MINDER 1987

UDGIVET AF
ODENSE BYS MUSEER

ODENSE 1987

Indhold

En spændende fladmarksgrav fra tidlig yngre stenalder af <i>Nils M. Jensen</i>	7- 14
Bronzealderbarbering af <i>Henrik Thrane</i>	15- 31
På arkæologisk sommerferie af <i>Nils M. Jensen og Eigil Nikolajsen</i>	32- 48
Sikarkoner og skalgrydemænd af <i>Inge Lise Pedersen</i>	49- 78
Damaskvæverens datter af <i>Niels Oxenvad</i>	79- 92
Fynske gårde 1850-1925 af <i>Torben Grøngaard Jeppesen</i>	93-122

En spændende fladmarksgrav fra tidlig yngre stenalder

Af NILS M. JENSEN

Egnen omkring Faaborg er rig på synlige mindesmærker fra oldtiden. Her findes bl.a. koncentrationer af yngre stenalders mægtige gravanlæg i Pipstorn og Alléskoven og velbevarede bronzealder-storhøje, som den imponerende gravhøj Barnehøj ved gården af samme navn på vejen mellem Faaborg og Holsteenshus Gods.

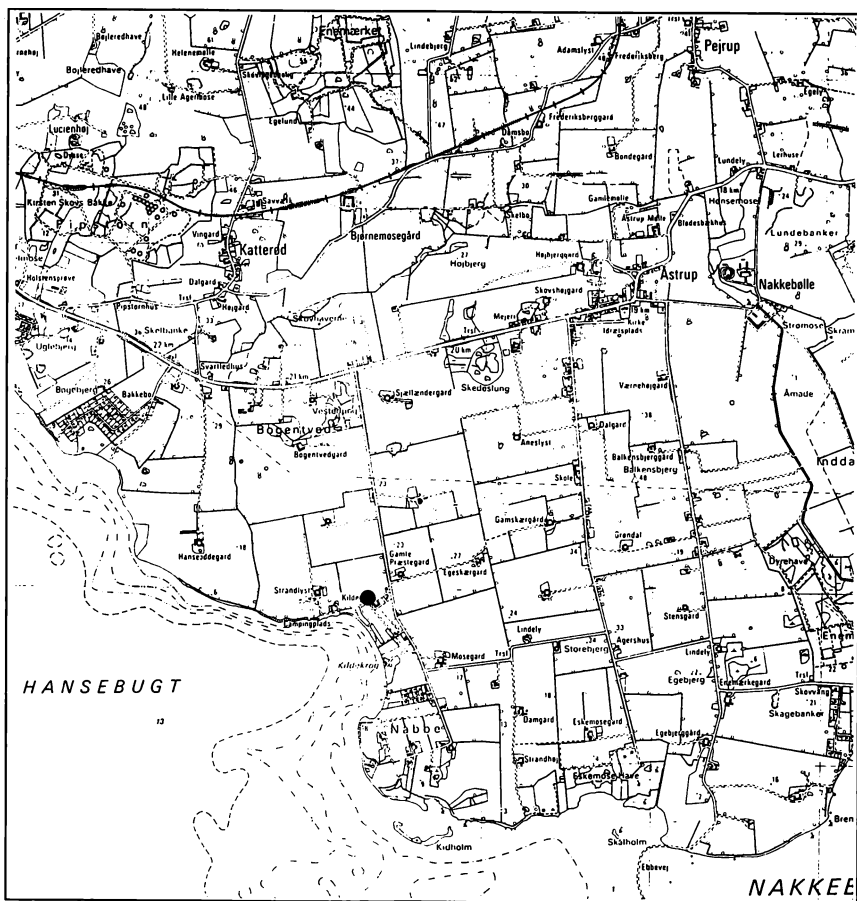
Disse oldtidens imponerende og måske derfor bevarede gravanlæg er dog kun et fåtal af de mange spor, der i kulturlandskabet vidner om vore forfædres færden gennem mere end 12000 år – siden den sidste istids svimlende tykke ismasser forlod landet.

Det er om et af disse mere ydmyge, men af den grund ikke mindre interessante spor, der i det følgende skal berettes.

I forbindelse med et større kloakeringsprojekt ved Nab, øst for Faaborg, figur 1, fik Fyns Stiftsmuseum i samarbejde med Faaborg Kulturhistoriske Museer, i efteråret 1985, lejlighed til at foretage en arkæologisk undersøgelse af ca. 6900 m² i en 15 m bred bane, der berørtes af jordarbejdet, inden de arkæologisk altødelæggende gravemaskiner tog fat.¹

Fremgangsmåden ved arkæologiske undersøgelser forud for store anlægsarbejder er ret hårdhændet: Først afrømmes muldjorden med en bredbladet gravemaskine og siden håndafskovles fladen omhyggeligt ned til den blottede gule undergrund. Herved fås et overblik over mængden af anlæg, eller mørke muldfyldte pletter – spor efter forskellige nedgravninger foretaget gennem tiden, der skal udgraves.

Målet med undersøgelsen ved Nab var primært at finde spor efter en i forvejen registreret vikingetidsbebyggelse i området, hvilket da også lykkedes. Mellem ca. 220 anlæg blev blandt andet udgravet et større muldfyldt spor af et af vikingetidens små værkstedshuse, et såkaldt grubehus, halvt nedgravet i jorden, og sporene af stolper fra større vikingetidshuse. Fundet der her skal omtales, er dog fra en langt ældre periode af vores fortid, nemlig fra den tidlige del af yngre stenalder, ca. 3500 f.Kr. fødsel.

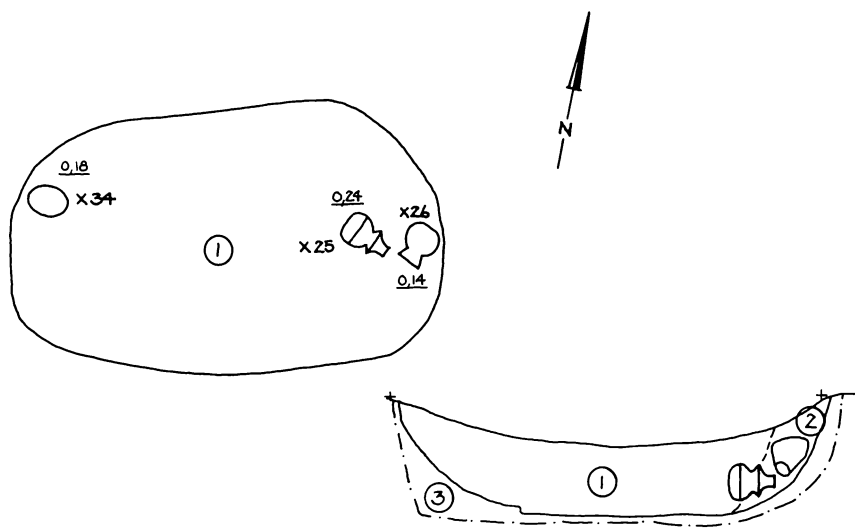
Figur 1. Gravens placering angivet med sort prik ved Nab. (Udsnit af 4 cm kort 1312 III SØ, hvortil Geodætisk Institut har ophavsret, er gengivet med instituttets tilladelse A. 404/85).

Efter afrømningen af muldjorden kunne bl.a. iagttages en øst-vest vendt 1,60 m lang og 0,96 m bred, let sandet muldfyldt gråbrun nedgravning i den gule sandede undergrund på plateauet nedenfor bakken, der på nordsiden af den lille bugt Kildekrogen stiger ret markant mod nord. Den muldfyldte plet blev på vanlig vis efter fotografering og opmåling udgravet ved at lægge et profilsnit på langs af anlægget. Herved fås et blik ind i nedgravningens forskellige fyldskifter og dermed anlæggets opbygning.

Ved profilsnittet fremkom så snart udgravningen påbegyndtes, helt i den østlige del, resterne af 2 mindre lerkar, væltet mod hinanden af jordens tryk. Modsat lerkarrene, i den vestlige del, kunne straks efter udgraves de sidste rester af et næsten opløst spinkelt menneskekranium. Hele nedgravningen må derfor opfattes som resterne af en jordfæstegrav.

Den simple grav, iøvrigt helt uden spor af kiste eller stenpakning omkring, har oprindeligt kun været gravet ca. 42 cm ned i undergrunden. Graven er afbilledet i plan og profil på figur 2.

Den lille grav og afstanden mellem lertøjet og kraniets formodede isseparti (blot 70-80 cm) antyder, at det kan være en barnegrav, måske endda et spædbarn.

Figur 2. Jordfæstegraven, anlæg ET, i plan og profiltægning.

Signaturforklaring: 1. Gråbrun til let mørkebrun homogen sandet fyld med enkelte trækulnistre. 2. Grålig let spættet sandfyld. 3. Gul sandet undergrund.

X 25. Kraveflaske. X 26. Øskenbæger. X 34. Rest af kranium.

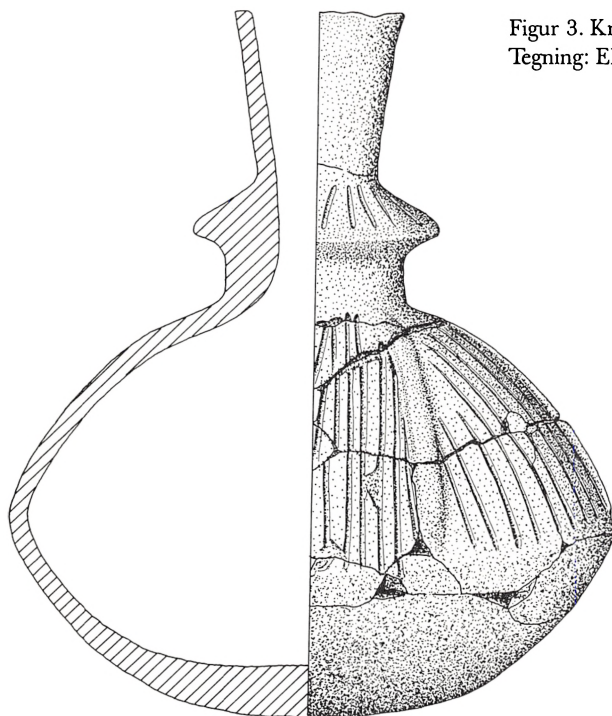
Tegning: Nils M. Jensen/Else Løvendahl.

Lertøjet i graven må opfattes som offergaver, der sikkert har indeholdt nu længst forsvundet mad eller drikkevarer til et senere liv. Keramikken er meget spændende, specielt fordi det ene stykke, en såkaldt kraveflaske, er

utroligt velbevaret efter de mange års ophold i jorden, men også fordi keramikken gør det muligt at bestemme gravens alder.

Kraveflasken (X 25) er afbilledet på figur 3. Den er 16 cm høj og på bredeste sted 14 cm. Skærven er let flammende rødbrun, ret groft magret og velbrændt. Halspartiet er let udfaldende tragtformet og 5,5 cm højt. Randen er lige afskåret og 3,6 mm tyk. På halsen ses en nærmest dobbeltkonisk krave, der på oversiden er ornamentet med let skråtstillede ret flygtigt indridsede furer. Flaskens korpus er 10,5 cm højt og rundbundet. Formen er dobbeltkonisk og let afrundet. Skulderpartiet er ornamentet med pålagte lister og mellemrummene udfyldt med flygtigt indridsede simple lodrette furer. Lister og furer har udgangspunkt på overgangen til halsen. Den nederste del af flasken er uornamenteret.

Kraveflaskens noget særprægede form og ornamentik er af flere forskere tolket som eftergørelse af skindbeholdere omsat i ler. Halsen på flasken med

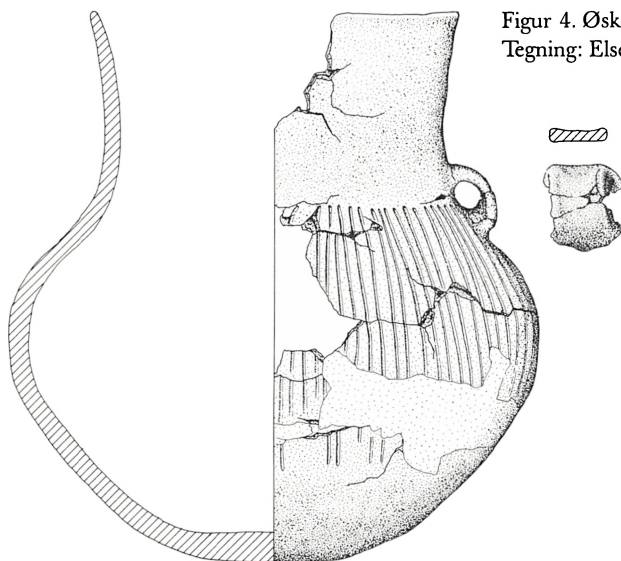

Figur 3. Kraveflasken X 25, h. 16 cm.
Tegning: Else Løvendahl.

den underlige krave minder om trætuden, som skindet har været fastgjort til. Netmønstret, indridset på flasken, er ifølge denne tolkning de eftergjorte spor efter det bærenet, hvori skindbeholderne har været ophængt.²

Det andet stykke keramik i graven, et såkaldt øskenbæger (X 26), er afbilledet på figur 4. Dette stykke keramik er mere præget af de mange år i jorden og derfor delvist opløst. Bægeret er 18 cm højt og 16,5 cm på bredeste sted. Skærven er brunlig og groft magret med knuste granitstumper. Halspartiet er 6,2 cm højt og let udfaldende tragtformet. Randen er let afrundet og 4,8 mm tyk. Halsen uornamenteret. Bægerets korpus er 11,7 cm højt og rundbundet. På overgangen fra hals til bug udgår en række simple lodrette furer, der går ned over bugens midte. På overgangen mellem hals og bug ses på det bevarede stykke en påsat båndformet øsken.

Gravens alder kan bestemmes ud fra keramikken. Øskenbægeret er med sin rundede bund og de jævnt fordelte simple lodrette furer ned over bugen en typisk form i Beckers syddanske TN-C I gruppe.³ Til denne typologisk/kronologiske fase kan kraveflasken umiddelbart knyttes. TN-C gruppen er i den nyeste forskning udskilt i lokale stilgrupper og gravens indhold må henføres til enten Virum- eller Fuchsberg-gruppen. Begge kan dateres til perioden ca. 3500 f.Kr. (calibreret).⁴

Figur 4. Øskenbægeret X 26, h. 18 cm.
Tegning: Else Løvendahl.

Spørgsmålet om hvorfor der på et plateau, for foden af bakken der fører ned mod den lille bugt ved Kildekrogen, for mere end 5000 år siden, blev gravlagt et barn i en simpel nedgravning med udsigt over Faaborg Fjord, er i sagens natur svært at svare på.

Graven ligger tilsyneladende alene og hører ikke til nogen gravplads. Svaret kan måske findes i nogle af de øvrige anlæg, der blev udgravet i kloaktraceet nær ved graven. Disse svagt trækulsfarvede fyldskifter blev, ud fra indhold af små mængder flintaffald fra redskabsfremstilling, tolket som affaldshuller fra en nærliggende boplads fra yngre stenalder. Selve bopladsområdet kunne passende ligge umiddelbart syd for udgravningsfeltet, ned mod bugten. På skråningen er her gennem tiden opsamlet flintaffald og fragmenter af ituslåede flintøkser.

Fra nulevende naturfolk på samme teknologiske stade som i dansk yngre stenalder ved vi, at børn i »førkonfirmationsalderen« ofte ikke er omfattet af de samme ritualer som de voksne. Måske afspejler Nab-graven, at mindre

Figur 5. Kraveflasken X 25.
Foto: Eigil Nikolajsen.

børn/spædbørn ikke altid var værdige til at blive begravet i mere markante og synlige gravmonumenter, men tilsyneladende kunne begravnes i udkanten af bopladsen blandt affaldshullerne! At ihvertfald nogle af børnene dog var omfattet af en vis dødeomsorg, viser den smukke kraveflaske og øskenbægeret.

Paralleller til fundet ved Nab er ikke beskrevet i faglitteraturen. Enkelte simple jordgrave uden stenpakning omkring eller andre konstruktionsspor end selve nedgravningen kendes fra den tidlige del af yngre stenalder, men de har alle andre dimensioner og et andet udstyr i graven.⁵ I området ved Nab kendes fra gravens periode, og tiden kort derefter, 9 mere eller mindre ødelagte dyssekamre, og i området ved Pipstorn/Alléskoven, som nævnt i indledningen, en større koncentration af gravanlæg. Flere af disse kan faktisk have været under opførelse, da der i udkanten af bopladsen ved Nab blev begravet et barn i den unanseelige lille grav.

Graven stiller ved sin tilfældige fremkomst en del spørgsmål om livet i denne fjerne periode af vores fortid, og må indtil videre betragtes som enestående i Danmark.

1. Undersøgelsen er journaliseret i Fyns Stiftsmuseums arkiv under journalnummer 954 -Nab. Udgravningen foregik i perioden fra d. 16/9 til d. 7/11 1985.

Undersøgelsen blev efter gældende lovgivning finansieret af Faaborg Kommune, der skal takkes for et godt og konstruktivt samarbejde, således at udgravningen forlængst var overstået da anlægsarbejdet påbegyndtes.

Som udgravningsleder deltog cand. phil. Nils M. Jensen og museumsmedarbejder Viggo Bang. Desuden deltog i kortere perioder erhvervspraktikanter og volontører fra Odense.

I denne forbindelse skal der rettes en varm tak til familien Rasmussen på Nab-Kildegård, på hvis jord undersøgelsen foregik, for enestående gæstfrihed og praktisk hjælp ved udgravningen.

2. Thorvildsen, K. 1941. Dyssetidens gravfund i Danmark. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1941.

Knöll, H. 1981. Kragenflaschen. Ihre Verbreitung und ihre Zeitstellung im Europäischen Neolithikum.

3. Becker, C.J. 1947. Mosefundne lerkar fra yngre stenalder. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1947.

4. Andersen & Madsen 1978. Skåle og bægre med storvinkelbånd fra Yngre Stenalder. Kuml 1977.

Ebbesen & Mahler 1979. Virum. Et tidligneolitisk bopladsfund. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1979.

Madsen & Petersen 1984. Tidligneolitiske anlæg ved Mosegården. Regionale og kronologiske forskelle i tidligneolitikum. Kuml 1982-83.

5. De øvrige simple jordgrave fra yngre stenalderes tidlige del i det nordiske område er nævnt i M. Larsson 1980. An Early Neolithic Grave from Malmö. Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1979-1980.

Efter redaktionens afslutning har overlæge Hard-Hansen, Antropologisk Laboratorium, København, beredvilligt indledt undersøgelsen af preparatet med den spinkle kranierest. En foreløbig afrensning antyder, at der er tale om et barn på 3-4 år.

An interesting simple earth grave from the early part of the Funnel Necked Beaker Culture

The article deals with a find of a simple earth grave near Faaborg, on the southern part of Funen, from the early part of the Funnel Necked Beaker (TN-C).

The simple grave, which was east-west oriented, and in which there were no traces of coffins or supporting stones, had the following dimensions: 1,60 x 0,96 x 0,42 metres. (1,75 x 1,05 x 0,45 yards). These dimensions, and the distance between the grave goods – a collared flask, ornamented with moulding and lightly-scratched vertical lines, and a lugged beaker with simple vertical lines as ornamentation – and the remains of a small cra-

nium, suggest that it might be a child's grave, or perhaps even an infant's grave.

The grave is apparently situated on its own and has no connection with any known burial place. In the surrounding area, however, a number of scattered refuse pits from a nearby TRB- settlement were found.

Perhaps this grave, which is unique in Scandinavia, shows that young children/ infants were not always worthy enough to be buried in the more distinctive and conspicuous graves but could, apparently, be buried on the fringes of a settlement among the refuse pits.

Broncealderbarbering

Af HENRIK THRANE

Broncealderen er ikke blot karakteriseret af sine utallige metalgenstande. Som den første periode har den efterladt et stort billedmateriale, som giver os muligheder for at trænge ind bag den materielle kultur til bronzealdermenneskets tanker og forestillinger.

Som eksempel gennemgås her en lille gruppe fynske knive. Herhjemme er det ikke meget mere end 100 år siden at Sophus Müller tolkede disse knive som rageknive.¹ Betegnelsen er siden blevet hængende. Allerede i 1876 kunne Müller referere til et schweizisk barberingsforsøg som indicium for sin tolkning. Nyere forsøg har da også bekræftet, at det er muligt at barbere sig med disse knive, omend ikke særligt behageligt.² Bekræftelse på brugen af barberredskaber får man i de skægløse egekistefund.³ Pincet kunne være nyttig til afknibning af resthår i hvirvler o.l.

Mens pincetten entydigt er et fremmed element, hentet i det nuværende Sydtykland, synes ragekniven ikke at have udenlandske forløbere. De ældste mellem- og vesteuropæiske rageknive var tveæggede, først på et sent tidspunkt breder enæggede rageknive sig sydpå fra Norden. Det ser altså ud til, at vore rageknive er en nordisk opfindelse.

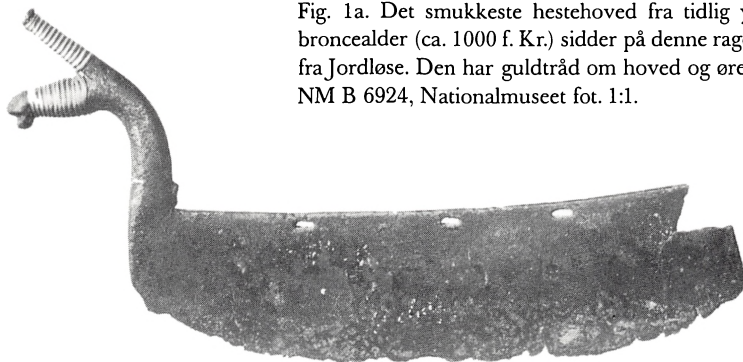
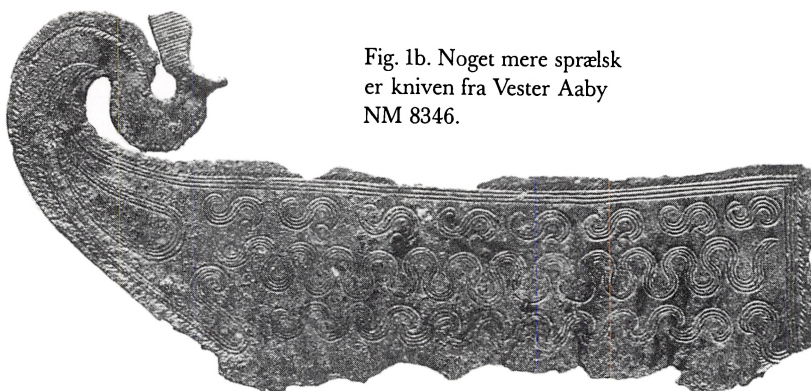

Fig. 1a. Det smukkeste hestehoved fra tidlig yngre bronzealder (ca. 1000 f. Kr.) sidder på denne ragekniv fra Jordløse. Den har guldtråd om hoved og ører. NM B 6924, Nationalmuseet fot. 1:1.

Fig. 1b. Noget mere sprælsk
er kniven fra Vester Aaby
NM 8346.

Spørgsmålet bliver derfor, om rageknivene som sådan er et nyt element, der dukker op i løbet af ældre bronzealder, eller om man blot på dette tidspunkt i det nye metal formede en genstandstype, som tidligere havde været i brug. Man kunne tidligere have brugt flintflækker til samme formål. Der er masser af fine flækker med skarpe ægge fra de foregående århundreder, men det er vist umuligt at bevise, at de skulle have været brugt som barberknive. – Fælles for rageknivene er den skarpe, normalt let konvekse æg – i modsætning til de almindelige knives lige, konkave eller svajede ægge.

Det er karakteristisk for rageknivene, at de hele tiden ændredes i takt med tidens smag. Det udtrykker deres popularitet og betydning. Det samme gør udsmykningen, som dels omfatter håndtaget, dels bladet.⁴

I løbet af de 900 år man herhjemme brugte rageknive i bronzealderen, nåede man igennem ganske mange måder at udforme håndtaget på. De fleste er så stilerede eller så sjusket lavet, at det næsten virker ugennemtænkt.⁵

De store fine knive har derimod altid et veludført håndtag med et genkendeligt motiv. Hyppigst er spiral⁶ eller fladtrykt s;⁷ fuglehoved⁸ og hestehoved⁹ er de mest iøjnefaldende. Formentlig er de allesammen dele af den samme helhed.

Spiralen var en overgang det mest yndede motif i tidens dekorative kunst, og det har der utvivlsomt været en mening med.¹⁰ Meningen bliver også forståelig, når de andre håndtagsformer tages med i betragtningen.

Fuglehoved finder man på de såkaldte solbåde, som fra Mellemeuropas symbolverden blev optaget i den nordiske i begyndelsen af yngre bronzealder 1100 f.Kr.f.¹¹

Hestehovedet indtager senere pladsen, men optræder første gang på solskivens trækhest,¹² siden på guldsålenes hjemmelavede håndtag¹³ og på rageknivene.¹⁴ Solvognen¹² er det vigtigste led i sammenligningen, idet hestens tilknytning til sol (og måne), altså himlens dominerende elementer, her er så indiskutabel, som den er funktionel. Både fuglen og hesten bliver altså i disse billeder fra bronzealderen knyttet sammen med billeder af sol og måne.

Det samme gælder hjulkorset,¹⁵ der i sig selv kan være solsymbol – og vel også spiralen¹⁰, som synes at have haft samme funktion.

Da de s-slyngede håndtag⁷ via en serie mellemformer viser sig at være en forsimpning af andehovedet, er hele striben af rageknivshåndtag med stringent form, altså knyttet til solsymbolikken. Uanset hvilket navn man kan være fristet til at hæfte på solen som guddomsagt,¹⁶ kan vi vist holde fast ved at solen må symbolisere den største magt i universet – livgiveren, en himmelgud.

Håndtagene giver ikke plads til kompositioner, det er enkle motiver der bruges. Anderledes er det med udsmykningen af bladene. Her er decorationen altid anbragt således at den vender rigtigt, når kniven holdes i højre hånd med håndtaget t.h. og æggen opad. D.v.s. egentlig omvendt af håndtagets billede. Placeringen må betyde, at billedet på bladet skulle ses af andre end ham der blev barberet.

Bortset fra ganske få billeder af solskiven med trækhest,¹⁷ bærer rageknivenes blade helt andre motiver. Det kan være ren ornamentik, som de fladedækkende rækker af bølgemønstre på rageknivene bl.a. fra Stavsmølle (Fig. 2), Voldtofte (Fig. 3). Den mærkelige firebenede slange fra Fjeldsted (Fig. 4) er

Fig. 2. Rester af ragekniv fra Stavs Mølle på Tåsinge. NM 9804. I forrige århundrede prøvede man at lodde den sammen i de lige brudflader, men de passer ikke sammen. NM fot.

Fig. 3. Ragekniv med fladt håndtag fra Voldtofte, NM 26368. Det er en af de få knive, som er ornamenteret på begge sider, ornamentikken er dog ikke helt ens på de to sider. NM fot.,

ret enestående,¹⁸ men måske er den indlagte guld zigzagtråd på Vester Sker-ninge-ragekniven (Fig. 5a) et lignende slangevæsen.¹⁹

Det dominerende motiv er noget helt andet, nemlig et eller flere skibe.²⁰ Kun helleristningsfladerne har flere skibe, stilen er den samme.²⁰ Andre skibe kendes fra et nordtysk horn²¹ og – ældst af alle – på det ene Rørbykrumsværd.²² Skibene minder os straks om fuglebådene fra Mellemeuropa, men Rørbysværdet er langt ældre end disse. Skibet som motiv d.v.s. som symbol, var altså allerede i tidlig bronzealder hjemme i Norden, knyttet til et mandligt våben af særlig form (et kultredskab?).

Man kan mene om helleristnings-skibet som udtryk for lokalt skibbyg-ningskunst²³ eller som importeret billedmotiv,²⁴ hvad man vil. Det er klart, at skibet ikke blot udtrykker skibsfartens betydning for bronzealderkulturen. Skibene indeholder nemlig ikke blot mandskab, men besynderlige figurer (som den opadvendte »økse« på Kvindehøjragekniven (Fig. 6)²⁵ eller akroba-ter, som slår saltomortaler over mandskabsstregerne.²⁶ De viser ikke almin-

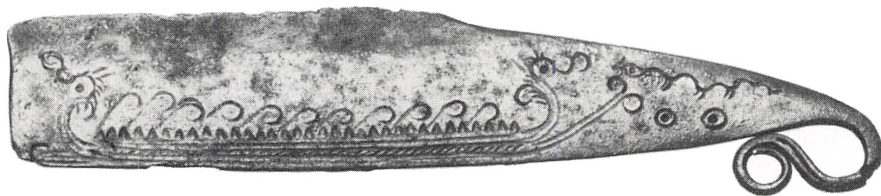

Fig. 4. Ragekniv fra Fjeldsted, NM B 1534. NM fot.

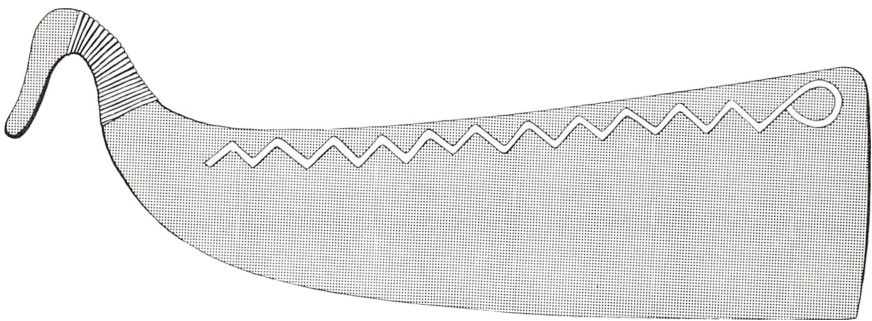

Fig. 5a. Ragekniv fra Korshøj i Vester Skerninge, rekonstrueret efter udskæringen i etuiet fig. 5b. Bronze (raster) med guldindlæg og guldomvikling af håndtaget. Claus Madsen del.

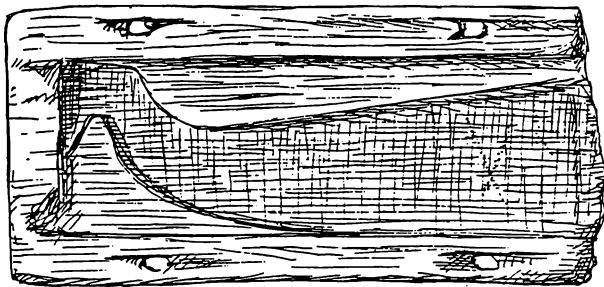

Fig. 5b. Trætuilet til kniven, Henning Ørsnes del.

delige fragter eller normalt sømandsskab. Uanset om en sømand skulle finde på at slå en baglæns salto, ville man næppe lave et billede af ham på en klippeflade uden anden tvingende grund. Det samme gælder lurblæserne.²⁷ Jeg kan ikke forestille mig et lurblæserpar i hvert eneste broncealderskib, uanset hvor fint det måtte have været for sejladsen eller for rorkarlene med et sådant akkompagnement.

Skibene findes med mange forskellige detaljer, mest spændende er støvne. Her kan man finde simple s-slyng og dyrehoveder af forskellig slags – altså en gentagelse af håndtagenes motiver. – Dyrene er sjældent genkendelige efter deres zoologiske art, men snarere produkter af gravørernes fantasi. Nogle må tolkes som hestehoveder med man og klapreblik fra hovedtøjet,²⁸ andre ligner mere fuglehovederne.²⁹

Det er faktisk de to tidligere omtalte »våbendyr«, som igennem hele yngre broncealder synes at konkurrere om pladsen som det vigtigste symboldyr.

Anden eller svanen har jo mest med det våde element at gøre, men det er faktisk hestehovedet, der er hyppigst som stævnpnydelse på skibene. Det kan fremkomme temmelig bagvendt, medmindre man antager en indre sammenhæng mellem hest-sol og hest-skib = hest-skib-sol, svarende til forbindelsen mellem and, skib og sol.

Tilsyneladende fik hesten sin plads som »soldyr« tidligt i bronzealderen, da hestens rolle som trækdyr for strids- og processionsvogne slog igennem som følge af den mykenske kulturs større udstrålingskraft.³⁰ Hesten fortsatte som offerdyr og trækdyr foran særligt fine vogne længe efter at den i løbet af ældre jernalder var blevet ridedyr.³¹ Endnu i middelalderen var nordboernes forkærlighed for hesten som offermåltid en vederstyggelighed for den katolske kirke, som var lige så uvidende om den lange tradition, som de glade hestekødspisere heroppe må have været.³²

– Hesten synes hos de indoeuropæiske stammer at have haft en særlig betydning som frugtbarhedssymbol. Det er vel derfor den var så yndet som offerdyr, og det har givet billederne af heste en magisk virkning, simpelthen bragt lykke eller ihvertfald fremmet frugtbarheden.³³ Da hestens kraft ikke blot sad i hingstens lem, men også i manen, er det forståeligt, at netop manen gengives så ofte på bronzealderens billeder.³⁴ – Ingen ved, hvorfor eller hvordan svømmefuglene blev indsat i nordisk kult, men ikke mange århundreder efter solvognen fik en sjællandsk høvding en fugleprydet kedel med i sin grav på Sydsjælland.³⁵ Fra da af kan vi følge de to rivaler i billedkunsten – og ved hjælp af hestetænder i bopladsfundene, d.v.s. se, at hestene blev spist.³⁶ Knoglematerialet er dog ikke pålideligt nok til at afgøre, om ænderne/svanerne gik samme vej. Man synes i disse århundreder omkring 1200 før Kristi fødsel at

Fig. 6. Ragekniv fra Kvindehøj ved Voldtofte, NM 26108, NM fot.

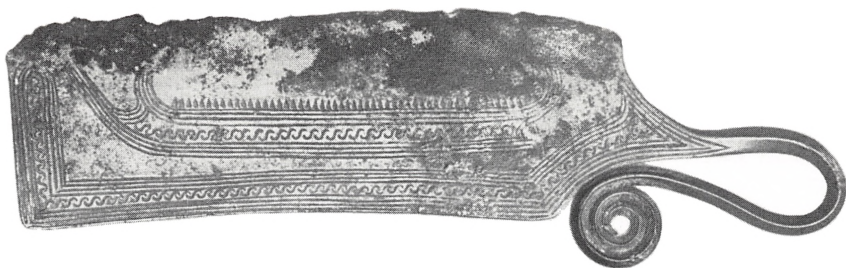

Fig. 7. Ragekniv fra Voldtofte Mølle, FSM Mi 490. FSM fot.

have suget næsten uforbeholdent til sig af de fremmede kulturers åndelige begrebsverden.

Kampen mellem hest og svane, mellem landtransporten af solen og solbåden, skal nok ikke overdramatiseres. Bag begge fænomener står solen som det centrale. Det er solen, der bærer udtrykskraften, hvadenten den i sig selv er motiv eller den er et symbol for himmelguden. Når hesten trods alt holdt stillingen igennem hele bronzealderen (den var der ihvertfald stadig til slut) viser det, at brugen af den nuværende nationalfugl ikke kunne fortrænge hesten som symbolmotiv og formentlig heller ikke som symbol for solen.

Vi skal næppe regne med en religionskamp mellem to retninger, men kan af fundene udlæse, at der i løbet af bronzealderen skete en fornyelse. Den falder pænt i tråd med den fornyelse af våbenformer o.s.v., som man kan følge sydøstfra. Blot er det påfaldende, at den senere kraftige fornyelse af genstandsinventaret sydvestfra blot formåede at bringe rent ydre ornamentformer ind i det nordiske kunsthåndværk.³⁷

Den mest indviklede fremstilling bærer en af de talrige rageknive fra Voldtofte (Fig. 8). Den er vist uforståelig uden en nærmere beskrivelse.³⁸ Med æggen vendt opad (kniven holdt korrekt) ser vi et skib sejlende mod højre – hen mod håndtaget. Agterstavnen afsluttes i et hestehoved, hvis ører er markerede. Under hovedet, som ender i en gevaldig snabel, hænger en smal figur – formentlig bidslets klapreblik. Skibet afsluttes bagtil i vandlinien af et horn (kølforlængelse?). Forstavnen har den sædvanlige, højt opløftede ydre stævn og inden for den en svajet, som afsluttes i et gevaldigt slyng. Skroget er delt op i flere dele af lodrette linier og der er en pæn symmetri i inddelingen. Hvor meget konstruktivt vi skal lægge i denne ornamentik, er nok tvivlsomt, men oprindelig var vel udsmykningen af skrogets indre et forsøg på at gen-

give spanter eller andre konstruktionselementer. Her er der indslået et rude-mønster oven i de spantlignende dobbeltstreger.

Over skibet svæver en mærkeligt kringlet og slynget figur. Det synes at være det samme væsen, som kan følges i hele skibets længde, og som i begge ender afsluttes på samme måde, omend orienteringen ikke er ganske den samme. I hvert fald er der 4 mandeben og 2 løse ender, som ligner hænder. Der er hverken hoved eller hale på kompositionen, såvidt vi i dag opfatter den. Det ville være spændende at høre den forklaring, som bronzesmeden gav knivens ejermand. Tegningen (Fig. 8b) viser en rekonstruktion af figuren. Jeg tror, at det var meningen at gengive noget svarende til Borgdorfragekniven, hvor der både er et lignende utyske og et menneske i dansende eller springende position.³⁶

Er det en mand som ham på Vestrupragekniven med sin slange,⁴⁰ som her er fabuleret videre af hidsige kunstnere?

Det virker som om kunstneren har haft en gevaldig rus, da han udførte graveringen på Voldtofteragekniven, men alligevel må vi gå ud fra, at motivet på en eller anden måde var genkendeligt for bronzealdermenneskene.

Imellem skibet og figuren over den, navnlig hen mod håndtaget, er enhver tom plet udfyldt med s-slyng. Nogle ender på en måde, som får dem til at ligne dyrehoveder, andre er helt symmetriske.⁴¹ Desuden ligger under stævnen et hjerteformet motiv. Det er et standardmotiv bragt hertil fra Mellem-europa.⁴² Endelig skal nævnes selve indramningen. Både langs bagkanten og langs forkanten ned mod æggen afsluttes de flankerende linier i slyng, som er en slags ekstra, lidt mere ordinære, skibsstævne.

Den typiske horror vacui gør sig kraftigt gældende her på kniven; alt skulle udfyldes og helst med slyngende mønstre.

I sammenligning med f.ex. de kedelige dobbeltskibe fra Ebberub (Fig. 9) og Kvindehøj (Fig. 6) virker Voldtofteskibet jo helt anderledes levende. Det er ganske sjovt på denne måde at kunne aflæse forskellige kunstneriske temperamenter. Voldtofteragekniven er vist det mest fabulerende stykke vi endnu kender fra bronzealderen, og er derfor interessant i sig selv.

Helleristninger er foran nævnt. Faktisk er der en fuldstændig parallelitet imellem den og bronzeristningerne, som rageknivsbillederne er kaldt.⁴³ Vi finder de samme skibstyper, de samme stævncpydelser, og de samme ledsagemotiver til skibene. Blot savner helleristningerne de mange bølgeornamenter, som er så karakteristiske for bronzeornamentikken omkring 800 før Kristi fødsel. Paralleliteten må betyde noget for tolkningen af rageknivsbillederne.

Fig. 8. Ragekniv fra Voldtofte, (samme høj som fig. 3.), NM 26340. A. Nationalmuseet fot. B. Rekonstruktion, Claus Madsen del. Kniven er 14,8 cm lang.

Motiverne har ikke været specifikke for den renselse, som barberingen ligger i. De var betydningsfulde nok til også at hugges ind i klipper og stenblokke alene eller sammen med scener af utvivlsomt kultisk karakter med parring, kamp eller jagt, som de vigtigste.

De mange måder at variere et motiv på er et af de træk, som giver den nordiske bronzealderkultur særpræg. I Mellemeuropas førende kultur, urnemarkskulturgruppen, brugte man slet ikke ornamentik i et omfang, som blot ligner Skandinaviens. Når ornamentik ud over bentørre buerækker, trekanter eller lignende blev anbragt på broncerne, holdt man fast i motivet. Det beholdt sin oprindelige form ganske trofast, uanset hvor eller hvornår i motivets levetid man lavede det.

I Norden derimod skulle ikke blot hver eneste bronzeegenstand, selv synåle, helst være ornamenteret (eneste undtagelse er kornseglene og enkeltstykker af forskellige typer, som normalt er ornamenterede).

Ornamentikken blev i løbet af yngre bronzealder stadig mere fri og fabulerende. Det er meget karakteristisk at finde et hoved på enden af en spiral, ben eller hoved på et bølgemotiv, skibsstævn på en ellers kedelig geometrisk bort langs en rageknivs kant o.s.v. Et ellers fast motiv som fuglesolbådene fik heller ikke lov længe at forblive i sin mellemeuropæiske renhed. De forvand-

ledes meget hurtigt, løstes op eller tilføjedes nye detaljer. Fuglehoveder blev hestehoveder, solen fik økseform o.s.v. Snart »smittedes« motivet af andre motiver, og ud af blandingen kom et nyt motiv, som man næsten skal anstrenge sig for at knytte til det oprindelige. Somme tider er det så heldigt, at mellemliddene kan følges, men overleveringen er naturligvis så ufuldstændig, at det netop er held. Der må have været tusindvis af broncer, som vi aldrig får at se – og tusindvis af andre genstande med ornamentik?

Denne specielt nordiske holdning til figur- og ornamentmotiver er i sig selv et utroligt spændende felt, hvis muligheder for at fortælle noget væsentlig om datidens kultur langtfra er udtømte. Den gør det svært at sætte grænser for de videnskabeligt holdbare tolkninger. Måske er det derfor dansk forskning har gjort så lidt ud af emnet?

Væsentligt ville det være at vide, om »kunstnerne« vidste, hvad de gjorde. Det vil sige, om de var sig fuldt bevidste om motivernes indhold, om hele striben af religiøse tanker og symboludtryk som oprindelig lå i de enkelte motiver. Mon ikke der også var forskelle på disse ciselører, således at nogle arbejdede med fuld hensyntagen til, måske fuldt overbeviste om motivernes betydning, medens andre tog motiverne som form og legede med dem på et helt abstrakt plan? Sophus Müller opfattede hestehovederne og de andre motiver som ren kunstnerisk udfoldelse. »Ikke uden grund kommer altså det første Dyrehoved ind i Kunsten;... men det fremkom ved en kunstnerisk Indskydelse, ikke fordi der forbandtes nogen bestemt Mening med at føje det til Knivene«. ⁴⁴ Herimod står den opfattelse, at hvert motiv er ladet med symbolik, og at det er symbolindholdet, som berettiger de enkelte motivers tilstedeværelse på bestemte genstande. Dermed er ikke sagt, at symbolbetydningen har været lige godt forstået eller udtrykt igennem hele et motivs levetid. I

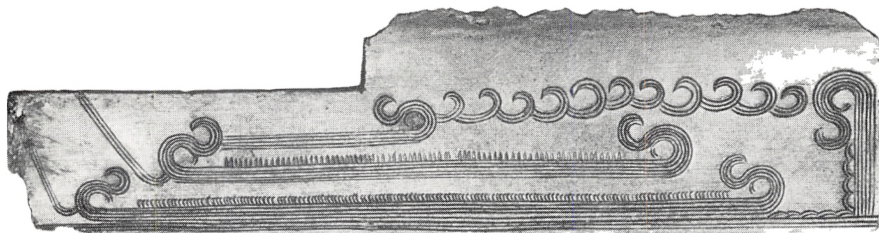

Fig. 9. Ragekniv fra Ebberup. NM 26160. Bemærk, at håndtaget vender til venstre. Var det en kejhåndet, som ejede denne kniv? NM fot.

Fig. 10. Det yngste eksempel på en ragekniv med hestehoved er ikke det ringeste. Den er fra omkring 600 f. Kr., og fundet ved Hårbølle på Møn. Den er taget med, fordi den er flottere end den samtidige fynske kniv fra Holmdrup ved Skårup. NM fot.

betragtning af, at f.ex. hestehovedet blev brugt igennem mere end 7 århundreder, ville det være mærkeligt, om man havde forstået præcist det samme, da man begyndte at anvende det, som da de sidste hestehoveder blev sat på rageknive i bronzealderens slutning (Fig. 10).

Dette problem overser man jævnligt eller forbigår det i tavshed. Vi er tilbøjelige til at opfatte bronzealderen statisk; når noget er bronzealder så er det bronzealder, ligegyldigt om det er tidligt eller sent, men husk på at der ligger

ca. 60 generationer imellem bronzealderens begyndelse og dens slutning! Det svarer til tidsforskellen mellem nutiden og engang i romernes storhedstid. Hvor meget er uforandret siden dengang?

Vi kender rageknivene, fordi de døde fik dem med i gravene, helleristningerne fordi klipperne jo er temmeligt uforgængelige. Knivene er bevaret takket være en bevidst handling fra bronzealderfolket. Man må have lagt knivene i gravene, fordi det var betydningsfuldt for de døde og vel også for de levende. Som rensesinstrumenter hører knivene ikke blot til den personlige hygiejne, men indeholder stærke elementer af magi og kult – overtro kalder vi det som de moderne mennesker. Det er foreslået, at ragekniven blev givet den unge mand af tilstrækkeligt høj rang ved hans første barbering og siden fulgte ham igennem (resten af) livet.⁴⁵ Tanken er nærliggende, da der jo er en klar sammenhæng mellem skægvekstens frembrud og overgangen til fysisk voksenalder. Man kan forestille sig teenageren få fjernet de første dun ved højtidelig ceremoni, en fejring af den overgang, som vi i dag højtidelig holder ved konfirmationen. Ragekniven har nok været symbol på den ny erhvervede manddoms værdighed, ligesom ravrøret var for vore bedstefædre.

Det forhold, at mange af knivene er opskærpede så kraftigt, at ornamentikken delvis er slebet væk, viser med al tydelighed, at knivene ikke blot blev brugt den ene gang, men gang på gang igennem individets liv.

Hermed er vi nået til rageknivenes åndelige funktion. De bærer hver for sig et budskab. Som baggrund i den foran givne skitse af motivernes tilknytning til himmellegemerne, må det være sandsynligt, at det er solen (og dens følgesvend månen), der symboliseres i skib, fugl og hest. Det er solens kraft som alt levendes igangsætter, der skal tydeliggøres igennem symbolerne, ja ved deres tilstedeværelse formidles til bruger og beskuer.

De supplerende motiver som slange, akrobat, økse, bølge, spiral, fisk, triskele, cirkel o.s.v. kan styrke kraften ved at tilføje ekstra symboler for det samme eller for andre kræfter i naturen, jordens frugtbarhed, genfødsel o.s.v.

Når det blev rageknivene, som fik billeder anbragt på sig, skal grunden formentlig søges i knivenes praktiske funktion. De var ikke til almindeligt hverdagsarbejde, men til personlig pleje af mænd. De fleste mænd synes godt nok at have haft en ragekniv, men kun et fåtal – nok mindre end 1/10 – havde knive med specielle symboler på håndtag eller blad. Disse mænd har formentlig haft særlige roller i kult eller magi. De kan have været shamaner,

troldmænd med virke i en ekstatiske religiøs udfoldelse. De kan have haft en mindre voldsom rolle i kulten, måske som kultledere – præstefunktionen forenet med høj social status. Det er vel ikke for ingenting at de fint udstyrede knive findes som del af hygiejne/kultudstyrssæt med pincet og (eller) en anden kniv, alle sættets dele rigt udsmykket, ikke sjældent i helt ens stil og teknisk fremragende udført.⁴⁶

Forskelle i de bevarede gravudstyr afspejler formentlig lokale forhold og måske en form for rangorden indenfor det system, som tog sig af disse åndelige materier.

Når vi i Vester Skerninge finder ragekniven omhyggeligt gemt i sit træfuttal (Fig. 5b), må man spørge, hvem hele ornamentikken var til ære for? Var det en helt personlig sag, eller drejer det sig om et signal til andre? At knivene til daglig var pakket godt ind, behøver ikke at betyde, at de ikke blev vist frem, når det var nødvendigt. De meget fine ægge kunne nok fortjene at blive ordentligt beskyttet.

Jeg forestiller mig, knivene blev vist omhyggeligt, hver gang de blev brugt og at barberingen måske indgik i et ritual, ja kan have været en offentlig forestilling i bygden eller ved helligstedet. Hvis ikke billederne kunne ses og beundres og beskueren modtage deres kraft – eller inspireres af den – bliver hele det møjsommelige arbejde omsonst og meningsløst. Det er nok det sidste man skal tiltro bronzealderfolket.

1. Sophus Müller, *Bronzealderens Perioder*. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed 1876, s. 185-311, især s. 185f.; samme, *Vor Oldtid* s. 235f, København 1897.

2. Thorkild Ramskou, *Noget om hår og skæg*, København 1976, s. 24. H. Drescher, *Untersuchung der Technik einiger bronzezeitlicher Rasiermesser und Pinzetten*, *Die Kunde* 14, 1963, 125-142.

3. Se note 1 og 2 samt Vilhelm Boye, *Fund af Egekister fra Bronzealderen i Danmark*, København 1896-98, *Nyudgivet* 1986 v. Mogens Ørnsnes, Århus.

På en enkelt schlesisk knivs æg har man fundet skæghår (A. Jockenhövel, *Die Rasiermesser in Mitteleuropa*. München 1971, s. 246.

De skæglose egekistelig må betyde, at de døde blev barberede til graveremonien, der sagtens har indbefattet en form for lit de parade. Denne sidste renselse understreger barberingens sammenhæng med overgangsriterne i mandens liv, A. van Gennep, *Rites of Passage*, Chicago 1960. De velbarberede moselig fra bronzealderens slutning og den følgende jernalder viser den fortsatte brug af barberinstrumenter, P. V. Glob, *Mosefolket*, København 1965; C. Fischer, *Moseligenene fra Bjældskovdal*, *Kuml* 1979, 7-44, Århus 1980.

Senere er det billeder af mænd med overskæg og skriftlige kilder, som bevidner barbering, Ramskou (som note 2).

4. Det store og betydningsfulde materiale er endnu ikke udgivet samlet. Carin Orrling forbereder en publikation og Richard Savage har studeret teknikken bag ornamentikken.
- Den sidste grundige diskussion findes hos S. Marstrander, Østfolds Jordbruksrøstninger, Skjeberg, Oslo 1963. (Diskuteret i *Norwegian Archaeological Review* 3 s. 89-112 Oslo 1970). Man kan finde samlinger af ornamenterede rageknive i: A. P. Madsen, *Afbildninger af Danske Oldsager og Mindesmærker, Bronzealderen. Suiter 1872*, s. 6+11 og pl. 24-25, København; Samme, *Afbildninger af danske Oldsager og Mindesmærker, Bronzealderen II 1876*, pl. 13-14, København; H. C. Broholm, *Danske Oldsager IV, Yngre Bronzealder*, København 1953 s. 45-51 og 149-157; K. H. Jacob-Friesen, *Verzierte Rasiermesser aus Niedersachsen, Alt-schlesien V*, s. 264-375, Breslau 1934; C. A. Althin, *Studien zu den bronzezeitlichen Felszeichnungen von Skåne*, Lund 1945; E. Sprockhoff, *Nordische Bronzezeit und frühes Griechentum*, Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums I, s. 8-110, Mainz 1954, Samme, *Das bronzene Zierband von Kronshagen*, *Offa* 14, s. 1-120 fig. 39-41, Neumünster 1957; K. W. Struve, *Die jüngere Bronzezeit, Geschichte Schleswig-Holsteins* 2, s. 55-56, Neumünster 1979.
5. E. Baudou, *Regionale und chronologische Einteilung der jüngeren Bronzezeit im nordischen Kreis*, Stockholm 1960, type XI Blb & XI Cl.
- Drescher (som note 2) mener at de simple »genbrugsknive« er lavet af jerne, i modsætning til de fine rageknive, som er professionelt arbejde. Ikke alle Nordens metalhåndværkere var lige gode; der er ganske store kvalitetsforskelle såvel i tegningen som i udførelsen af koncepten.
6. Se knivene i det følgende. H. C. Broholm, *Danske oldsager III*, 1952 nr. 118; *IV* nr. 149-154 samt de i note 4 nævnte værker. Baudou (som note 5) type XI B4. Marstrander (som note 4) 266f.
7. Baudou (som note 5) type XI B2a, desuden Broholm, *Danske Oldsager IV* nr. 50-51.
8. Note 7; Baudou (som note 5) type XI A5. Broholm, *Danske Oldsager IV* nr. 47 og 49.
9. Baudou (som note 5) type XI A3; Broholm, *Danske Oldsager IV* nr. 45 og 155; Sprockhoff, *Jahrbuch* (som note 4) fig. 9, 10, 12, 1-3.
10. Sophus Müller, *Oldtidens Kunst II, Bronzealderen*, København 1921, side 6 og 13ff. Meningerne om soldyrkelsen er meget forskellige: J. Brøndsted, *Bronzealderens Soldyrkelse*, København 1938, mener, at der der i løbet af yngre bronzealder opstod en virkelig solgud; C. Rebild, *Solkult, Illustreret Religionsleksikon III*, s. 319, Odense 1950, mener at solmagi blev importeret til Skandinavien. Marstrander (som note 4) 288 og J. de Vries, *Altgermanische Religionsgeschichte I*, 1956, 115 tror mere på en himmelgud.
11. Althin (som note 4) s. 183ff; G. Kossack, *Studien zum Symbolgut der Urnenfelderzeit*, *Römisch-Germanische Forschungen* 20, Berlin 1954.
12. Sophus Müller, *Solbilledet fra Trundholm, Nordiske Fortidsminder I*, København 1904.
13. H. C. Broholm, *Danmarks Bronzealder III*, 1946 s. 271ff, Samme bd. *IV*, s. 234f.
14. Broholm, *Danske Oldsager III*, nr. 262, Althin (som note 4) fig. 92.
15. Broholm, *Danske Oldsager III*, nr. 119, P. V. Glob, *Helleristninger i Danmark*, Århus 1969 s. 56-84.

16. Det er f.eks. forsøgt at føre vikingetidens guder tilbage til bronzealderen at både ældre og yngre forskning f.eks. P. Gelling og H. Ellis Davidson. *The chariot and other rites and symbols of the Northern Bronze Age*. London 1969 jvfr. også note 10.
17. Sprockhoff, *Jahrbuch* (som note 6) fig. 9, Althin (som note 4).
18. Althin (som note 4) fig. 102. Sprockhoff, *Jahrbuch* (som note 4) s. 99f.
19. Jvfr. den anden kniv med indlagt tråd (både guld og jern) fra Arnitlund, B. Sjernquist, *Simris II*, Lund 1961, pl. XLIV, S. Müller, *Sønderjyllands Bronzealder*, Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed 1914, 288f.
20. Marstrander (som note 4) s. 39f, 339. To skibe inden i hinanden f.eks. Sprockhoff, *Jahrbuch* (som note 4), fig. 15,3; 16,3; 23,20; 30,4; 34,4. En anden måde at danne to skibe på ses på halsringene f.eks. Sprockhoff, *Jahrbuch* (som note 4) fig. 14. Se Marstrandens oversigt (som note 4); Helleristninger se tillige M.P. Malmer, *A chorological Study of North European Rock Art*, Stockholm 1981, s. 11ff.
21. Hornet fra Wismar: Althin (som note 4); Marstrander (som note 4) s. 335ff.
22. E. Aner & Kersten, *Die Funde der Älteren Bronzezeit* bd. 2, fund nr. 617, Neumünster 1976.
23. Marstrander (som note 4) s. 135ff; Sverre Marstrandens rekonstruktionsforsøg af helleristningsbillederne som en skindbåd blev desværre aldrig publiceret inden forfatterens død i 1986, se P. Johnstone, *The Sea-Craft of Prehistory*, London 1980, s. 107ff.
24. Bl.a. diskuteret af Althin (som note ?) s. 178f, 235 og afvist af Marstrander (som note 4) s. 339, se også Malmer (som note 20) s. 31ff.
25. Madsen 1892 (som note 4) pl. 25,15; Althin (som note 4) fig. 112.
26. W. D. Asmus, *Bronzezeit in Norden und östlichen Mittelmerraum*, *Die Kunde* 30, 1979, s. 81-95, fig. 15.
27. Marstrander (som note 4) s. 35ff.
28. Feks. Madsen 1872 (som note 4), pl. 24,17.
29. Sprockhoff, *Jahrbuch* (som note 4) fig. 16f.
30. H. Thrane, *The Mycenaean fascination*. Mainz, s. 60 i symposieberetning under trykning.
31. Tidligste belæg for anvendelse af sporer forekommer i sen førromersk jernalder. E. Jørgensen, *Til hest*, SKALK 1973, s. 29-30. Jvfr. Gundestrupkedlens rytterbilleder, O. Klindt-Jensen, *Gundestrupkedlen*, København 1961. Tidligere: M. Stenberger, *En bronzehalsring med rytterfigurer*, *Fornvännen* 27, 1932, s. 184-187.
32. Marstrander (som note 4), s. 240.
33. Samme steds, s. 242f.
34. Samme steds, s. 241f.
35. Aner & Kersten (som note 22) fund nr. 1269.
36. Eeks. H. Winge, *Dyreknogler fra bronzealders boplads*. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed 1919, s. 93-101; De nyeste fund fra Kirkebjerg bopladsen i Voldtofte bearbejdes af Tove Hatting, *Zoologisk Museum*, men er endnu ikke publicerede.
37. H. Thrane, *Europæiske forbindelser*, København 1975, s. 230ff.
38. NM nr. 26340; det er egentlig denne kniv, som danner udgangspunkt for denne artikel. Kniven forelå i Nationalmuseets magasin i den sikkelse, som den har fig. 18, 13 i Jørgen Jensens artikel, *Voldtoftefundet*, Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1967, s. 91-154. Et forsøg i 1970-71 på at sortere bunken af gen-

- stande og fragmenter uden museumsnummer, som henlå i magasinet, viste at de to bageste fragmenter af ragekniven passede sammen og på stykket med håndtag, som heldigvis havde sit museumsnummer bevaret. Derefter blev den nu hele kniv konserveret. Dengang anede jeg ikke, hvilken rolle Voldtofte skulle komme til at spille i mit fremtidige arbejde.
39. G. Schwantes, *Vorgeschichte Schleswig-Holsteins*, Neumünster 1939 fig. 879. Er billederne Althin (som note 4) fig. 113d og Sprockhoff, *Jahrbuch* (som note 4) fig. 28,3 samt fig. 28,5 og 30,5 sammesteds, den samme scene stiliseret videre til ukendelighed?
40. Althin (som note 4) fig. 105; *Marstrander* (som note 4) fig. 52.
41. S-figurerne er af K.H. Jacob-Friesen (som note 4) tolket som mennesker, navnlig rorkarle. Anden tolkning se Sprockhoff, *Jahrbuch* (som note 4) s. 90ff, her fig. 10b en fin eksempelrække.
42. G. Jacob-Friesen, *Bronzezeitliche Landenspitzen Norddeutschland und Skandinavien*, Hildesheim 1967, s. 268ff.
43. M.P. Malmer, *Bronsristningar*, KUML 1970, s. 189-210. Århus.
44. Müller (som note 10), s. 134; Samme, *Billed- og Fremstillingskunst i Bronzealderen*, Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed & Historie 1920, s. 125-161.
45. A. Jockenhövel, *Die Rasierrmesser* (som note 3) s. 247.
46. H. Thrane, *Indledende overvejelser af strukturudviklingen i Sydskandinaviens bronsålder*, B. Stjernquist ed. *Struktur och Förändring i bronsålderns Samhälle*, Lund 1983, s. 151-165; H.J. Hundt, *Die Rohstoffquellen des Europäischen Norden und ihr Einfluss auf die Entwicklung des nordischen Stils*, *Bonner Jahrbücher* 187, s. 125-162, Darmstadt 1978.

Denne artikel er tænkt som et supplement til den særudstilling om Fyns Bronzealder, som i 1988 skal markere Fyns Stiftsmuseums overflytning til Hollufgård.

Bronze Age Shaving

Some decorated Late Bronze Age razors from Funen are presented, some for the first time (figs. 2, 7 and 8), others with new aspects or reconstructed for the first time (fig. 5a). They are taken as examples of the variety of decoration lavished on handle as well as blade.

The Nordic asymmetric single edged razors seem to be independent inventions which only came into contact with the Central European type of Middle Bronze Age razors at a developed stage in the area of the Lausitz cultures. Presumably the period II-razors of the Nordic Bronze Age represent a

development in metal of a function earlier performed by flintflakes – although no evidence has survived before period II, neither as representation or actual shaved corpses.

The different animals, spirals and wheel-figures used as razor handles are discussed as symbols of religious power, above all the powers of heaven (sun and moon). A rivalry between the horse cum vehicle and sun and the later swan cum boat and sun is reflected in the preference for horse terminals (figs. 1 and 10) or bird terminals.

The blade decoration is dominated by

ships with or without occupants (figs. 4, 6-9). Scenes such as that of fig. 8 must have had more than a purely ornamental function. It is the most vivacious scene from any Nordic razor, but the precise meaning has eluded this author.

The convention demanding the razor to be held in the right hand with the edge upwards in order to read the decoration on the blade must mean that it was intended for spectators just as much as for the shaving person himself

(was he being shaved as part of a ceremony in the settlement?). The last shave took place at death and the razor accompanied the deceased on his last journey. This continued right through the Bronze Age, i.e. it was customary for nearly 1000 years.

The decorated razors are in minority and presumably served a special important segment of the male population. These razors contain a lot of information which can only be hinted at in this paper.

På arkæologisk sommerferie

– *Voldbroskov 1986*

Af NILS M. JENSEN og EIGIL NIKOLAJSEN

For den, som i sin fritid har lyst og tid til at beskæftige sig med arkæologi, gives efterhånden tilbud, der kan tilfredsstille ethvert rimeligt ønske. På Fyn er forudsætningerne herfor ihvertfald til stede.

Fyns Stiftsmuseum har siden begyndelsen af 70'erne bevidst arbejdet på at inddrage interesserede fynboer i det arkæologiske indsamlingsarbejde hjulpet godt på vej af arkæologiforeningen Harja og et voksende antal lokale arkæologigrupper.¹ Aftenskoler, højskoler og Folkeuniversitetet har ligeledes bakket op om bestræbelserne på at udbrede interesse og viden om vor fortid og den arkæologiske forskning.

Ud af denne baggrund har udviklet sig en lille virksomhed – man kunne fristes til at kalde den for en institution –, der har fået sin helt specielle form: den arkæologiske sommerlejr for arkæologi-interesserede.

Arkæologiforeningen Harja har siden den første lejr så dagens lys i 1976 været initiativtager til disse årligt tilbagevendende arrangementer, hvor samarbejdspartnere har været museerne – for det meste Fyns Stiftsmuseum – og siden 1981 også Folkeuniversitetet.

Hensigten med nærværende artikel er at præsentere lejrene for læseren – specielt med henblik på at give en vurdering af deres formidlingsmæssige og arkæologiske muligheder og begrænsninger.² Som eksempel på det arkæologiske udbytte fra en udgravningslejr vedføjes en lille rapport fra lejren i Voldbroskov, 1986.

Praktisk og idémæssigt formes lejrene af Harja, Folkeuniversitetet og museet.

Harja påtager sig det praktiske arbejde med annoncering, opstilling af lejr-faciliteter, organisering af den praktiske hverdag med turnusordning o.l.

For Folkeuniversitetets vedkommende indebærer deltagelse i lejrene mulighed for at realisere dets formålsparagraf gående ud på »at sprede oplysning om og forståelse for forskningens arbejdsmetoder og resultater og at være bindeled mellem videnskaben, kunsten og samfundet«. ³ Folkeuniversi-

tetets engagement kommer primært til udtryk gennem de økonomiske bidrag, der muliggør ansættelse af en arkæologisk uddannet instruktør og en assistent på deltidsbasis.

Fyns Stiftsmuseums interesse i at lade sig engagere i lejrene skal ses i forhold til museets muligheder for her at kunne praktisere indsamling, forskning og formidling – for at anvende den museale terminologi.

På museets »normale« arkæologiske udgravninger er det undersøgelsen af det arkæologiske objekt, der er i centrum. Det sker på den målrettede forskningsudgravning og på den langt hyppigere nødudgravning, som i princippet også har til formål at give stof til forskningen, men som først og fremmest drejer sig om at undersøge akut truede fortidsanlæg. Formidlingen af udgravningsresultaterne – i form af foredrag, publicering, udstilling o.l. – foreligger nogen tid efter, at fundene er kommet i hus, beretningerne skrevet og resultaterne tolket og sammenlignet med andre fund.

På udgravningslejrene er arbejdssituationen anderledes. I sagens natur kan mandskabet her ikke forventes at have forhåndsviden og rutine som arkæologiske udgravere. Lejrene lægger derfor op til at være arkæologikurser mere end forsknings- eller nødudgravninger. Der er ikke noget i vejen for at undersøge et truet, arkæologisk objekt eller udforske et specielt arkæologisk problem – det i sig selv kan være en del af pædagogikken på lejrene –

Fig. 1. Lejrpladsen i Voldbroskov set fra øst. Anders Ljungberg (Populär Arkeologi) fot.

men for os at se ligger lejrenes egentlige styrke i deres formidlingsmæssige muligheder. De arkæologiske resultater – evt. sensationer – kan i denne sammenhæng betragtes som ekstragevinster hertil.

Det optager museumsfolk en del, hvorledes man bedst når ud til befolkningen med den viden og de data, museerne ligger inde med. En indgang hertil er at se på, hvad folk har af ønsker og behov: I det moderne fritids-samfund stilles således krav om, at fritiden tilbringes aktivt med kreativ og fysisk stimulation, vidensorienteret og gerne hvor hele familien kan deltage. Ved at engagere mennesker i selve den arkæologiske arbejdsproces kan disse krav eller ønsker på glimrende vis imødekommes.

Ud over lejrdelegerne får andre også glæde af den aktivitet, der udspilles på en udgravningslejr. Formidlingen udøves i det lokalsamfund, hvor lejren finder sted, hvor fundene gøres og hvor de folk bor, der føler sig knyttede til stedet og dets historie. Derudover spredes impulserne fra gravelejren ud i mange andre retninger.

Ikke alle oldtidslevn vil være lige egnede som udgravningsobjekter for mandskabet på en amatørlejr. Før undersøgelsesområdet udvælges, foretages derfor på museet nogle overvejelser om objektets egnethed.

Idealet må være, at *hver enkelt* udgravningsdeltager får mulighed for at være med i alle led i den arkæologiske arbejdsproces: afgrave jord med store og små redskaber, tegne planer, måle op, beskrive, ordne fundmateriale og udføre enkel konservering. De arkæologiske objekter bør derfor være stratigrafisk enkle med en rimelig stor, men overskuelig og ikke for skrøbelig fundmængde. Urnegrav og affaldsgruber – til nøds kulturlag – indfrier ofte disse forventninger.

Arbejdsprocessen omfatter – udover det håndværksmæssigt prægede – også vurdering af de fremgravede fund: datering, type- og funktionsbestemmelse.

Foruden de fagarkæologiske overvejelser ved udvælgelsen af det arkæologiske objekt er de lejrsmæssige muligheder i nærheden af udgravningen af væsentlig betydning for placeringen.

Det tilstræbes bl.a., at der er gode tilkørselsforhold til lejren, som skal rumme mellem 20-25 personer pr. uge i telt eller campingvogn. Endvidere skal der i rimelig nærhed kunne hentes vand, etableres elforsyning m.v. til lejrens fællesfaciliteter. Disse består af to store telte, hvoraf det ene er indrettet til spisetelt/undervisningslokale med borde og stole, det andet til køkken med komfur, køleskab og komplet køkkenudstyr. Endvidere råder lejren over

vasketelt med kold bruser og toiletskur. Hertil bidrager museet med nødvendigt graveudstyr, faguddannet personale og en eller flere skurvogne til registrering og opbevaring af fund (fig. 1).

Hverdagen på gravelejren er opbygget som på en almindelig professionel udgravning, selvfølgelig under hensyntagen til, at det foregår i deltageres ferie.

Lejren er opdelt i faste ugemoduler, således at forløbet går fra mandag morgen til fredag eftermiddag. Gravelejren er opbygget omkring en række faste tidspunkter dagen igennem. Disse holdes i hævd for at sikre den sammenhæng, der er nødvendig, hvis man fagligt forsvarligt skal kunne overskue en udgravning med mange og ofte uøvede deltagere.

Lejrlivet, der er en meget væsentlig side af gravelejren, er underordnet den arkæologiske arbejdsdag.

Et dagsprogram kan se således ud: Kl. 7.00 vækning. Kl. 8.15-9.30 undervisning i emner knyttet direkte til udgravningen. Det kan være oldsagskendskab, instruktion i opmåling og tegning, eller det kan være en bred kulturgennemgang af relevante perioder i forhold til udgravningen. Kl. 9.45 starter udgravningen opdelt i små arbejds hold. Holdene får, så vidt det er muligt, tildelt en opgave, der skal kunne løses ved en uges arbejdsfællesskab, vejledt efter behov af museets mandskab. Efter middagspausen og måske lidt kropspøje (det kan være hårdt for uøvede i alderen fra 14-75 år at deltage i praktisk arkæologi!) fortsætter udgravningen igen kl. 13.30, og der arbejdes til kl. 16.30 med en indlagt kaffepause. Herefter er der tid til indkøb, aftensmad og lejrsmæssige forpligtelser (latrintømning, gulvvask o.s.v.) Kl. ca. 19.30 er der mere uforpligtende samvær i grupper med rengøring og nummerering af fund og med arkæologisk dagbogsskrivning. Herefter er der måske tid til yderligere lidt snak om dagens begivenheder og almindelig hygge, inden øjnene bliver små!

Voldbroskov

Da vi stod over for at skulle tilrettelægge udgravningslejren for 1986, søgte vi et arkæologisk objekt, der kunne indfri fordringerne nævnt ovenfor.

Hos Rigmor og Carl M. Christensen i Voldbroskov, fem km. øst for Assens, syntes de at være til stede.⁴

I arkæologisk henseende adskilte marken, der hører til familiens lille ejendom, sig måske ikke fra hundredvis af andre marker på Fyn, som vi ligesåvel

Fig. 2. Udgravningsområdet i fugleperspektiv set fra ØSØ. 1: Gravpladsen, 2: »Sorte Muld«, 3: Bopladsen, 4: Udgravningslejren. Claus Madsen fot.

kunne have valgt som årets udgravningsobjekt. Væsentlige faktorer for det aktuelle valg var, at Fyns Stiftsmuseum ad flere omgange igennem årene havde været i kontakt med Carl Christensen og registreret oldsager og foretaget små undersøgelser på hans jord. Nogle af disse funds karakter sandsynliggjorde, at vi her stod over for en plads med netop de udgravningsmuligheder, der ovenfor er omtalt som ideelle.

Hertil kom, at ejendommen er beliggende i smuk natur i let kuperet terræn ned mod eng, mose og bæk – velegnet til lejrlplads for ferierende amatørarkæologer. Da Rigmor og Carl ydermere stillede sig særdeles imødekom-

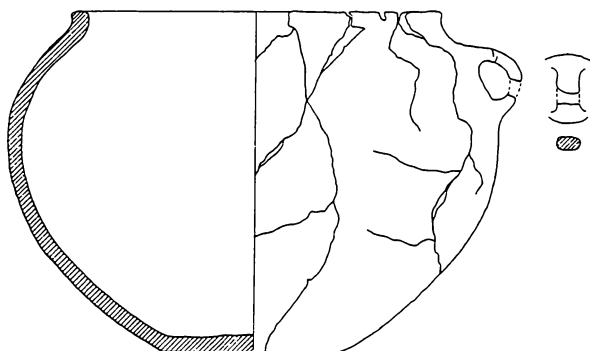

Fig. 3. Urne fra gravpladsen fundet af Carl M. Christensen. Bente Munch Jensen tegn. 1:4.

mende over for at skulle huse udgravningslejren og gav os frie hænder til at grave, hvor vi måtte ønske det; ja så var beslutningen om at placere lejren netop dér ikke svær at tage. Hertil kom muligheden for at undersøge en jernaldergrav i Egerup umiddelbart syd for Voldbroskov.⁵

Tidsmæssigt dækkede fund og iagttagelser, der tidligere var gjort i området, et forløb på 8-9000 år – fra ældre stenalder og til vore dage, rigtignok med større eller mindre »huller«, men nok til at bevise, at stedet havde været beboet gennem lange tidsrum.⁶

Ud over oldsager af flint og sten tiltrak en særlig fundgruppe sig opmærksomhed: Forskellige steder i terrænet var der fremkommet keramik, der så ud til at stamme fra samme periode. Det var ihvertfald vor arbejdshypotese, før vi gik igang med udgravningerne. På luftfotografiet (fig. 2) er fundstederne afsat med de betegnelser, som de har i artiklen.

1. *Gravpladsen*.⁷ På markens højeste punkt og med vid udsigt over det vestfynske landskab afdækkede Carl Christensen i slutningen af 1960'erne en rektangulær stenlægning og en urne. Han frilagde, fotograferede og målte stenlægningen ind, før den igen blev dækket til, hvorimod urnen blev taget med hjem. Den kan ud fra sin form dateres til ældre romersk jernalder – tiden lige efter Kristi fødsel (fig. 3). Ved et besøg, som Fyens Stiftsmuseum aflagde på stedet i 1984, kunne der i markoverfladen iagttages flere pletter med trækulsfarvet jord og små, hvidbrændte knoglestumper – givetvis udplojede brandpletgrave fra ældre jernalder. Ved en hasteundersøgelse af en af pletterne blev antagelsen bekræftet. Gravens indhold af lerkarstykker – specielt et lille randskår ornamenteret med vandrette furer – daterer den simple grav

til samme tidsrum som urnen. (Større stykker af to lerkar fra graven er afbilledet på fig. 4a og 4b).

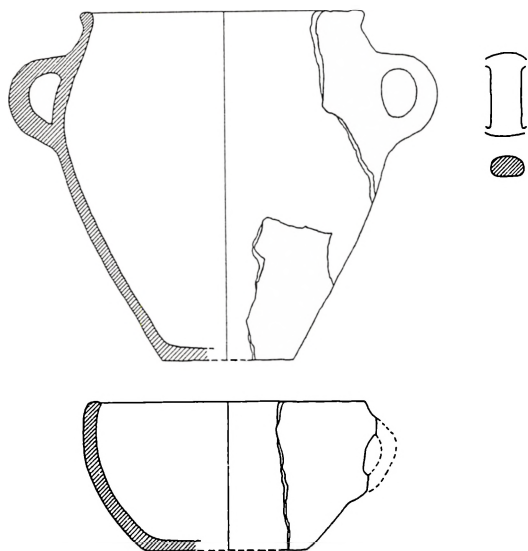

Fig. 4a og b. Rekonstruerede lerkar fra brandplet-grav – undersøgt af Fyns Stiftsmuseum i 1984. Bente Munch Jensen tegn. 1:4.

2. »Sorte Muld«. ⁸ Denne – lidt skæmtende – betegnelse blev givet til et område langs østkanten af mosen, hvor der kan iagttages en bræmme af tørve- og trækulsfarvet jord med opløjede ildskørnede sten og enkelte ukarakteristiske oldtidsskår. En nærliggende datering af dette fundområde er yngre bronzealder eller ældre jernalder.

3. *Bopladsen*. ⁹ Tid efter anden var – på den vestvendte skråning ned mod bækken – blevet pløjet potteskår af jernalderkarakter op, formentlig stammende fra affaldsgruber eller et kulturlag.

Målet med det arkæologiske arbejde på udgravningslejren måtte være at få styr på det interne forhold mellem de respektive fundlokaliteter. At finde ud af om bo- og gravpladsen kunne være jævn gamle og således være aspekter af et lille jernaldersamfunds aktiviteter virkede tiltrækkende, da det er sjældent, at der er blevet undersøgt sammenhørende bo- og gravpladser.

For at få det mest mulige ud af udgravningen blev der anlagt den strategi, at der sideløbende skulle graves på udvalgte områder på gravpladsen, i »Sorte Muld« og på bopladsen.

For et vellykket udfald af en udgravningskampagne spiller forskellige faktorer ind: Økonomien, planlægningen af undersøgelsesarbejdet og medarbejdernes kvalifikationer er alle væsentlige faktorer for et godt resultat – og så spiller vejret en rolle!

Ved den aktuelle udgravning var økonomien sikret, planlægningen i orden. Medarbejdernes udgravningsmæssige viden og erfaring lå i sagens natur på forskellige niveauer, men motivationen og viljen til at gøre arbejdet samvittighedsfuldt var et fremherskende træk – og det er et godt udgangspunkt!¹⁰

Vejret derimod drillede. Den lerede undergrund var blevet kraftigt udtørret gennem foråret og den begyndende sommer, således at jorden var betonhård og meget ubekvem at arbejde med. Til trods for eksperimenter med tildekning af udgravningsfladerne for at holde på fugtigheden, nåede vi ikke at gennemføre det udgravningsprogram, vi havde lagt.

Fig. 5. Lejrdeltager måler profilet op i »Sorte Muld«. Set fra NV. Svend Frey Nielsen fot.

Specielt ærgerligt var det, at kun en femtedel af det reserverede jordstykke på *gravpladsen* blev færdigundersøgt. Målet var her at afdække hele området i to meter brede baner. Vi måtte dog snart konstatere, at det var klogere at rykke udgravningsholdet fra *gravpladsen* til *bopladsområdet*, så dette ihvertfald kunne blive gjort færdig. Det lykkedes dog inden da at fremdrage et enkelt stenforet og udateret stolpespor og de kraftigt udpløjede rester af fem brandpletgrave indeholdende lidt trækulsholdig jord, enkelte nistre af brændte knogler og i et par tilfælde ukarakteristiske stumper af lerkar og en enkelt lille rustklump.

Endnu mere beskedne var de arkæologiske resultater fra »*Sorte Muld*«. Skråt på mosens kant blev der gravet en 13 m lang og 1-2 m bred søgegrøft. I profilet kunne i hele grøftens længde iagttages et udtørret tørvelag, der vidner om, at vandstanden tidligere har stået højere end i vor tid.

Under laget blev fundet en såkaldt kogestensgrube, tilsyneladende anlagt før søen eller mosen fik vokseværk, og i selve tørvelaget lå et trækulslag med flere håndstore, ildskørnede sten – formentlig et ildsted. Kogestensgruben kan ud fra sin form formentlig dateres til slutningen af bronzealder/begyndelsen af jernalder, hvilket passer helt fint med den dokumenterede viden, man i forvejen har om, at der i Danmark omkr. 500 f.Kr. skete en klimaændring hen imod et køligere og fugtigere vejrlig.

I forhold til den investerede arbejdsindsats på *gravpladsen* og »*Sorte Muld*« var det arkæologisk informative udbytte desværre noget pauvert, men det blev der delvis kompenseret for på *bopladsen*.

I dette område havde vi allerede i det tidlige forår med maskinkraft trukket nogle søgegrøfter, hvori forskellige mørkfarvede gruber var blevet frilagt.

Spredt ud over området blev der erkendt 14 anlæg. Efter afrensning med skovl og graveske samt indmåling blev de undersøgt med lodret placerede snit igennem.

Den største gruppe af anlæg var syv kogestensgruber, hvoraf hovedparten gennem tiderne var blevet pløjet næsten helt bort. Tilbage var kun bunden – fra to til omkr. 10 cm i dybden – med indhold af trækulsfarvet jord og ildskørnede, håndstore granitsten. Derudover indeholdt et par gruber nogle få ukarakteristiske oldtidspotteskår.

Ovenfor er aldersbestemmelsen af denne type anlæg omtalt. Funktionsmæssigt kan de have tjent som en slags ovne til stegning af kød, selvom andre muligheder også kan tænkes.¹¹

Tre anlæg (A, B og G) var større nedgravninger fyldt op med jord og for-

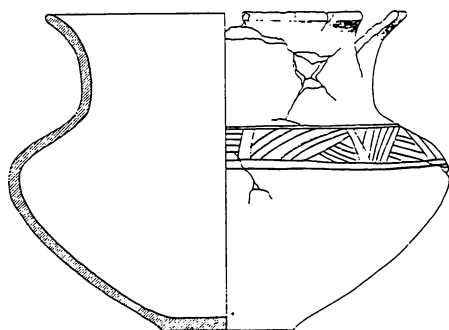
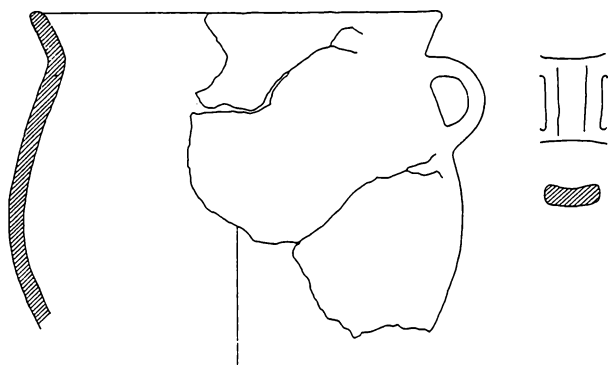

Fig. 6a og b. Lerkar fra bunden af grube A. a. Else Løvendahl tegn, b. Bente Munch Jensen tegn. 1:4.

skelligt affald, hvoraf dele af søndrede lerkar, klumper af lerklining, stærkt opløste stumper af dyretænder og lidt trækul var bevaret til nutiden.

Til hjælp for en aldersbestemmelse af de tre affaldsgruber tjener keramikfundene:

På bunden af anlæg A lå dele af to lerkar nærmest »låst« ind i hinanden. Det ene er en såkaldt finere krukke eller vase, tyndvægget, velbrændt og med glattet overflade. Et ornamentbånd pryder skulderen (fig. 6a). Lerkar af den type kendes på Fyn – og specielt fra Vestfyn – fra både grave og bopladsgruber. Typen med konveks, udbuet underdel – som Voldbroskoveksemplaret – er tidligere blevet foreslået at høre hjemme i begyndelsen af jernalderen – førromersk jernalders periode I (500-300 f.Kr.).¹² En sådan datering understøttes af det andet lerkar, der har en speciel U-formet fure på den båndformede hanks yderside (fig. 6b), et træk der hører yngre bronzealder til, men som også kendes fra periode I i førromersk jernalder.¹³

Lerkardateringerne fra de to andre gruber peger hen på samme tid som grube A. Fra grube B kommer således en stor og en lille skål (fig. 7a og 7b). Den lille har bevaret én hank, mens den store måske har haft én. Skåle af den type hører også hjemme i bronzealderen og begyndelsen af jernalderen.¹⁴ Resterne af et par – formentlig tøndeformede – kar (fig. 8) med affladet rand og mundingskrave fra grube G kan dateres på lignende vis.¹⁵

Ud over de nævnte lerkar blev der fundet større og mindre stykker af andre kar, der således må stamme fra samme oldtidsperiode som de daterede. Lerkarrenes datering gør, at Voldbrokov-fundet får særlig interesse, da netop jernalderens begyndelsestid er dårligt kendt på Fyn. Det manglende kendskab grunder sig på, at det keramiske materiale – der jo er et væsentligt grundlag for dateringerne – er dårligt kendt. Med Voldbrokov-undersøgelserne har puslespillet til de fynske lerkartypers udviklingshistorie fået nogle nye brikker.

Før vi satte spaden i jorden i Voldbrokov havde vi en idé om, at grav- og bopladsfundene kunne være jævn gamle. Det blev meget overbevisende afkræftet ved udgravningerne, der viser en tidsforskel på mindst 300 år mellem fundene. Drages »Sorte Muld« ind i den samlede vurdering af vor arkæologiske sommerudgravning får vi den oplysning, at mosen/søen – ikke helt uventet – gav sig til at gro ud over sine bredder i begyndelsen af jernalderen, da der også lå en landsby i dens umiddelbare nærhed.

Som så ofte før inden for arkæologien fik vi svar på nogle spørgsmål, der blot afføder nye. Repræsenterer de undersøgte grav- og boplads spor hver sin

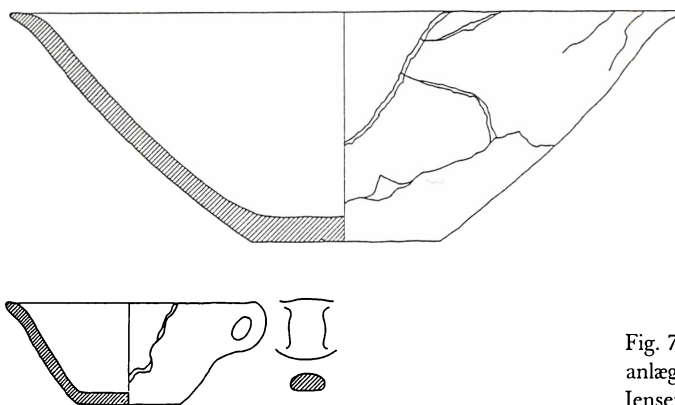

Fig. 7a og b. To skåle fra anlæg B. Bente Munch Jensen tegn. 1:4.

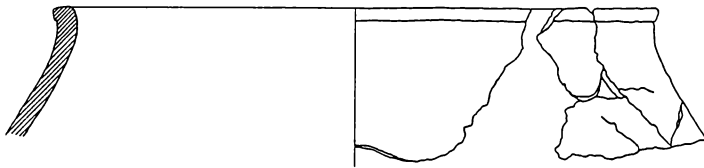

Fig. 8. Randpartiet af stort kar fra G. Bente Munch Jensen tegn. 1:4.

ende af en ubrudt kæde af oldtidsbebyggelse på stedet og hvor ligger i bekræftende fald kultursporene fra de mellemliggende århundreder? (Vi nåede kun at få udgravet knap to pct. (!) af Carl Christensens otte tdr. land agerjord). Og hvilken forbindelse var der mellem de mennesker, der stedte deres døde til hvile på toppen af den lille bakke i det nuværende Voldbroskov og dem, der gravlagde deres slægtning 700 meter syd herfor?⁵

Andre spørgsmål trænger sig på, men vi må lade os nøje med at betragte fragmenter og antydninger af den fortidige virkelighed, evt. forsøge at stykke oplysningerne sammen til generelle forklaringsmodeller baseret på den viden, som den arkæologiske forskning for øjeblikket ligger inde med og som *vore* fund iøvrigt også vil komme til at præge en lille smule.

Det er jo netop arkæologens hverdag. Sjældent tages de helt store erkendelsesmæssige spring inden for arkæologien. Hvis udgravningsdeltagerne også fik den erfaring med sig hjem, er det en helt realistisk erkendelse af den arkæologiske forsknings vilkår.

Med hensyn til de indsamlings- og forskningsmæssige resultater fra udgravningerne i Voldbroskov kan vi konkludere, at museet fik supplerende og brugbare arkæologiske informationer om et lille område på Vestfyn samt oplysninger af generel interesse for udforskningen af en bestemt oldtidsperiode.

Formidlingsmæssigt indfriele lejren vore forventninger i og med, at 45 udgravningsdeltagere fik mulighed for at afprøve forskellige led i den arkæologiske arbejdsproces. Der er ikke tvivl om, at deltagerne fik en personlig oplevelse af, hvad arkæologens praktiske arbejde går ud på. For nogle blev det en éngangsoplevelse, mens det for andre – de fleste – var noget, de enten havde brugt tidligere sommerferier til eller som de nu fik lyst til at arbejde videre med på kommende udgravningslejre, som aktive amatørarkæologer derhjemme og i det arkæologiske foreningsliv.

Det er sværere at vurdere omfanget af udgravningslejrenes formidlings-

Fig. 9. Der arbejdes i grube A og B – set fra syd. Svend Frey Nielsen fot.

mæssige effekt udadtil. Utvivlsomt har den sat sine spor, idet vi kan notere os, at over 350 mennesker besøgte lejren ved et åbent-hus-arrangement en enkelt søndag og at omkr. 60 skolebørn, der deltog i Odense kommunes sommerferieaktiviteter, fik lejlighed til at være med på udgravningen – ligeså et hold amerikanske udvekslingsstudenter. Hertil kan knyttes et ukendt antal enkeltpersoner, der besøgte lejren i løbet af udgravningsperioden. Endvidere kunne et opfølgende weekend-arrangement om udgravningens fund og

resultater på en nærliggende skole i februar 1987 samle over 100 lejrdeleger og lokale. I massemedierne blev udgravningslejren ligeledes genstand for opmærksomhed: i et par avisartikler og i regionalradioen, Radio Fyn. Vor arkæologi-interesserede omverden kom til at høre nærmere om lejren i »fynboer og arkæologi« og i det svenske tidsskrift Populär Arkeologi.¹⁶ Nærværende artikel, som læseren er ved at være igennem, er ligeledes et forsøg på at udbrede kendskabet til de fynske lejre for arkæologi-interesserede og lidt om idéen og baggrunden for dem.

Vi mener, at lejre af den type er et alternativ til de traditionelle og velafprøvede formidlingsformer. At udvikle *aktiverende formidling* vil sikkert være en udfordring for museumsfolk fremover, og da kan de omtalte lejre tjene som eksempel på, hvad der kan gøres og hvad der kommer ud af det – til glæde for både aktører og arrangører.

1. E. Nikolajsen; Af kærlighed til arkæologien – samarbejdet mellem amatørarkæologer og Fyns Stiftsmuseum, Fynske Minder, 1985, s. 145ff.
2. Forfatterens forudsætninger grunder sig på flere års erfaringer fra deres dagligdag med museums-mæssige og fagligt arkæologiske gøremål. Nils M. Jensen er cand. phil. i forhistorisk arkæologi. Eigil Nikolajsen er museumsassistent ved Fyns Stiftsmuseums Amatørtjeneste. Begge var med som ledere og instruktører på amatørlejren i Voldbroskov, 1986.
3. Formulering anvendt af Erling Hansen, Folkeuniversitetets Landssekretariat, Odense, i brochuren »Information om Nordisk Amatørarkæologisk Udgravningslejr. Odense '88.
4. Voldbroskov ligger i Gamtofte sogn, Båge herred. UTM-koordinat ved ejendommen: 561,500/6125,600.
5. Som et supplement til udgravningen i Voldbroskov kom undersøgelsen af en urnegrav (FSM journalnr. 6628) i Egerup – 700 m syd for Voldbroskov-udgravningen – til at spille en rolle. Skoleleder Jørgen Mejlsing var under udgravning til en kompostbunke i sin baghave stødt på en hel og uskadt urnegrav. Den blev færdig-udgravet og nærmere undersøgt af udgravningsholdet fra Voldbroskov. Den smukke urne og dens indhold af brændte knoglestykker, jernnål, -bæltespænde og -kniv samt en glittesten daterer den til ældre romersk jernalders periode I (0-100 e.Kr.). Selvom arbejdet med at udgrave og undersøge urnen beskæftigede en hel del udgravningsdeleger i et par uger, undlader vi at drøfte fundet nærmere, da det er artiklens formål at beskrive og demonstrere arkæologilejre mere i princippet end at fremlægge en detaljeret arkæologisk redegørelse fra en aktuell lejr.
6. Carl M. Christensens samling – bestående af bl.a. en mikrolit fra maglemosetid, hele og fragmenterede økser fra yngre stenalder, fladehuggede pile og små kornsegl og ildslagningssten fra dolk-tid/ældre bronzealder og knusesten og kværnsten fra slutningen af bronzealderen/begyndelsen af ældre jernalder – blev foræret til Fyns Stiftsmuseum, da finderen i 1987 solgte sin ejendom i Voldbroskov.

7. Sb.nr. 31, FSM journalnr. 94.
8. Sb.nr. 16 (NM sb. 30). Ved prøvegravning i 1957 optoges enkelte oldsager, FS 9431. FSM journalnr. 85.
9. FSM journalnr. 6627.
10. På udgravningslejren deltog: Ole Christensen, Odense, Erik Christiansen, Balderup, Lotte og Rikke Provin Crenzien, Ribe, Orla Dam, Ebberup, Elin og Jarl Chr. Dyekjær, Odense, Lone og Tøve Flensberg, Ringe, Pia Sho Garbarsch, Hvidovre, Bodil (og Thomas) Hedeboe, Esbjerg, Birthe og Kirsten Hansen, V. Skerninge, Eigil Hansen, Karlsrunder, Mette Hansen, Turup, Jens Hjort, Ringe, Henrik Hornemann, Valby, Birthe (og Pia) Højmark Jensen, Vissenbjerg, Leif Færregaard Jensen, Lejre, Karen Johanne Jensen, Assens, Margit Jørgensen, København, Pia Knudsen, Roskilde, Svend Åge Ligaard, Odense, Mogens Remsberger Lynggaard, Vejen, Inggaard Madsen, Tarm, Peder Mortensen, Odense, Britt Skytte Møller, Harndrup, Anne Solholm Nielsen, Otterup, Morten Nielsen, Middelfart, Steen Dieckmann Nielsen, Højslev, Svend Frey Nielsen, Odense, Sven Plovgaard, Roskilde, Henrik og Jørgen Barner Rasmussen, Gislev, Vibeke Rasmussen, Assens, Helle Sehested, Århus, Per Sonne, Gerlev, Inga Stefensen, Stenstrup, Lars Rossander Sørensen, Vissenbjerg, Mikkel Sørensen, København, Vibeke Sørensen, Odense, Steffen Vedsted, Bagsværd, Pernille Vilsgaard, Vejen, Henny Aarsberg, Malling. Alle 45 lejrdeletagere var mindst med en uge hver, heraf deltog 11 i fjorten dage, to i tre uger og én i fire uger. Hertil kom to børn, der ikke tog del i det praktiske udgravningsarbejde. Ledere og instruktører var konservatorelev Dorte Gramtorp, København (to uger), stud.mag. Nils M. Jensen, Århus (fire uger) og Eigil Nikolajsen, Fyns Stiftsmuseum (to uger).
11. L. Eskildsen; Jordovne, Skalk 1979/3, s. 16-17. G. Lerche; Kogegruber i New Guinea's Højland, Kuml 1969, 195ff. H. Thrane; Hundredvis af energikilder fra yngre bronzealder, Fynske Minder, 1974, s. 96ff.
12. E. Albrechtsen; Fynske jernaldergrave V, nye fund, 1973, s. 72.
13. C.J. Becker; Førromersk jernalder i Syd-og Midtjylland, 1961, s. 245.
14. do. s. 220.
15. do. s. 205.
16. Nils M. Jensen; Udgravningslejren i Voldbrokov 1986, »fynboer og arkæologi« 1986/3, s. 13ff. Anders Ljungberg; Under Harjas fana, Populär Arkeologi, 1986/3, s. 10ff.

On an archaeological summer holiday

Voldbrokov, 1986

Amateur archaeological work on Funen has developed in a very special way since the beginning of the 70's, when the Funen Prehistoric Museum – (Fyens Stiftsmuseum) – invited the inhabitants of the island who were interested in archaeology to co-operate with the museum.¹

One of the results of this co-operation is the archaeological summer camps that have been set up every year since 1976. The initiative for these camps, which are specifically provided for those who are interested in archaeology, was taken by the Funen amateur archaeological association HARJA. The

camps are arranged by HARJA in co-operation with the museum and, since 1981, the extramural department of the university. HARJA is in charge of the practical arrangements in connection with the camps; the extramural department gives financial support to the archaeology classes that are held in the camps; the Funen Prehistoric Museum – or other museums – is responsible for the actual archaeology and provides the people who lead the camps.

This article is intended by its authors as a means of presenting the camps to the reader – especially for the purpose of assessing their communicative and archaeological possibilities and limitations, exemplified by a brief report from the excavation camp at Voldbroskov, 1986.²

The camps are of twofold importance to the Funen Prehistoric Museum: Archaeological research is financed in such a way that there is no appreciable strain on the museum's budget, and they present the possibility of promoting and communicating archaeological work in a way that is different from the usual lectures, publications and exhibitions.

The excavation camps are arranged in such a way that they meet the requirements of modern people who wish to spend their leisure time actively, in a situation where they can be creatively and physically stimulated and add to their store of knowledge – with the added incentive of being able to do this together with their families. The camp participants gain knowledge and experience of archaeological methods and processes, and the camps also have an effect on the local communities where the excavations take place and on society in general.

Not all archaeological sites are of equal suitability for people who, in many cases, have not participated in archaeological excavations before. The ideal situation is one in

which *each individual participant* is given the chance to take part in every aspect of the archaeological working process: removing earth with large and small implements; drawing plans; measuring, describing, arranging the objects that are found; carrying out simple preservation. The archaeological objects should, therefore, be stratigraphically simple and there should be a reasonably large, though manageable and not too fragile, number of them. Urn-graves and rubbish pits – and, perhaps, culture layers – very often fulfil these expectations.

Besides the above-mentioned criteria for an archaeological excavation camp, the general requirements for a campsite must be met: access conditions, the availability of electricity, etc. The camps are calculated to take from 20 to 25 people a week. These people live in tents or caravans and share the large kitchen and dining tents and the workmen's huts and toilet sheds that have been erected by HARJA and the museum.

On the basis of the archaeological finds⁶ that the owner of a small dwelling in Voldbroskov near Assens, Carl M. Christensen, had made through the years – for example, an urn (fig. 3a) from the earlier Roman Iron Age and pottery from the Iron Age – the locality was felt to be suitable for an archaeological camp.

The finds that had been made at the site suggested that it would be possible to examine graves and pits from the Iron Age.

The finds were from various parts of the field (fig. 2) and a working hypothesis was put forward that there might be a connection, in regard to period, between grave finds (the urn) and settlement finds (the pits with potsherds). In itself, an exciting and rare constellation.

1. *The burial place.* Besides the urn, the Funen Prehistoric Museum had, in 1984, examined a cremation patch – dating, like the

urn, from the earlier Roman Iron Age – with its contents of potsherds, i.a. fig. 4a and b.

The excavation work done by the amateurs was aimed at examining a continuous area of the burial place. In this way, the remains of five cremation patches were found; they contained a few pieces of undatable potsherd and a posthole, also undatable.

2. »Black Soil«. Through the years, a broad belt of charcoal-coloured soil, and stones made brittle by fire, had been observed at the edge of a bog, to the west of the burial place. A thirteen-metre long sondage was established there. In the section it was possible to see a peat layer, which indicated that the bog, or lake, had had a higher water level in the past. The traces of a hot-stone cooking pit, built *before* the formation of the peat, suggests that the raising of the water level occurred in connection with the climatic change that took place around 500 BC and which ushered in a cool and humid climate.

The reason is that hot-stone cooking pits of the type that was found under peat layer are traditionally dated to the late Bronze Age (1100-500 BC) / pre-Roman Iron Age (500 BC-0).

3. *The Settlement*. Ploughing on low ground had brought Iron-Age potsherds to light. The overburden of an area was mechanically removed, whereby 14 structures were exposed. These were then examined by the camp participants. Besides a number of hot-stone cooking pits that had been heavily ploughed in, the participants examined three large

rubbish pits containing pottery finds (fig. 6a and b, 7a and b, and 8) which enable all three pits to be dated to the pre-Roman Iron Age (500-300 BC).

Thus, there is a difference of at least 300 years between the datings of the burial place and of the settlement. The working hypothesis of identical periods did not prove true! On the other hand, the pottery finds gave good information about a period of the ancient past of which little is known on Funen.

In addition to the archaeological benefits, the camp at Voldbroskov gave the 45 participants intimate knowledge of practical archaeology. Moreover, a large number of people – among others, 350 visitors at an open-house arrangement one Sunday, 60 schoolchildren, a group of American exchange-students, and an unknown number of other visitors – experienced an archaeological excavation at close range. The camp also received coverage in the local press, in the Swedish archaeological magazine, *Populär Arkeologi*, and on the regional radio. From an informative point of view, a large number of people benefited from the excavation.

We feel that camps of this type are an alternative to the traditional and well-tried ways of communicating information. The further development of *activating information-communication* will, in all probability, be a challenge to museum people in the future, and the above-mentioned camps can serve as an example of what can be done, and of the benefits that derive from doing it this way – both for the participants and the arrangers.

Sikarkoner og skalgrydemænd

Pottemageriet i Karhusene

Af INGE LISE PEDERSEN

Min barndoms skole hed Skovsby. Det var en toklasset landsbyskole i Visenbjerg sogn og jeg gik der fra 1946 til 1953. Skoledistriktets kerne var Skovsby og Brønserod, men Skovsby mark og en del af Kelstrupskov hørte også med. Ude »på marken« var gårdene lidt mindre og der var forholdsvis flere husmandssteder end i »selve Skovsby«, og sognefogeden var altid en af gårdmændene i Skovsby eller Brønserod. For os børn ude på marken var der ingen tvivl om at det var finere at bo i Skovsby, men det undrede mig at Skovsbybønderne mente at de også var finere end dem i Kelstrupskov, som faktisk var den største bebyggelse og foruden gårde og huse havde hele to købmænd og en 2-3 håndværkere. Men sådan var det lokale verdensbillede omkring 1950, Kelstrupskov rangerede på linje med os ude på marken.

En anden underlig ting ved Kelstrupskov var at bebyggelsen havde to navne, de gamle sagde Kahusene (med tryk på *husene*, dvs. samme rytme som i karudseme), men det blev jeg som barn belært om at det skulle jeg ikke sige, det hed Kelstrupskov. Jeg syntes heller ikke det lød rigtig pænt, og det kom aldrig til at indgå i mit aktive ordforråd, men jeg var halv voksen eller voksen før det gik op for mig at Kahusene var en udtaleform af Karhusene, og at navnet kom sig af at man engang havde lavet sikar og andre sorte potter derude. Vore forældre vidste det, men det var ikke noget man interesserede sig for eller talte om. Kun sikarkonernes ringe sociale position blev husket, og selv om nogle af ejendommene efterhånden var blevet til gårde var de ikke så fine som de gamle gårde i landsbyerne.

Men andre interesserede sig for lerhusfliden i Karhusene og optegnede hos de sidste der havde haft med sikarproduktionen at gøre, og det er disse optegnelser jeg her vil lægge frem. Det er husmændene og indsidderne, og ikke mindst deres koner, der er hovedpersoner i denne beretning.

Skildringer af pottemageriet i Karhusene

Den ældste skildring er fra 1806, da Begtrup beretter at ca. 28 familier i Kar-

husene ernærer sig ved at lave sorte pottes, og sognepræsten skildrer produktionen således: »Der forfærdiges blot sorte Siekar. Med Karrenes Forarbeidigelse er hele Familien beskæftiget. Manden tilbereder Leret, Konen dreier Siekarrene, og en halv voksen Pige eller to Børn ere Konens Haandlangere, de afdele Leret i Ruller, hver til et Siekar, og udbringe det dreiede Siekar til at tørres. Beskjæringen bestrides ligeledes af Konen og hendes Haandlangere. Manden sætter Karrene i Ovnen og brænder dem. I en Uge, naar Veiret er got, kan en saadan Familie tjene 10 Rdlr. for deres Arbeide, alle Omkostninger fradragne. I Almindelighed ere de Huusfolk, som drive Avling, og i den Tid de have tilovers herfra, kunde de efter et Middeltal aarlig forfærdige 10 Læs til 300 Siekar, hvorfor de kan i Arbeidsløn tjene 5 Rdlr. paa Læsset.

Karmageri er et meget skidenfærdigt, og for Helbreden skadeligt Arbeide, da Leret æltes med de bare Fødder, og siden dannes Karret af vaadt Leer med Hænderne, saa Arbeiderne see altid vaade og skidenfærdige ud. Arbeidet leder til et uordentligt Levnet, især Brændevinsdrik, og sjelden erhverves Formue ved denne Profession. De brændte Siekar koste 3 sk. Stykket, naar de omføres i Landet« (Begtrup 1806:260f).

En mere udførlig skildring kan stykkes sammen af de utrykte optegnelser, hvoraf der foreligger 4:

1. Optegnelse 1916 ved C.M.K. Petersen efter opsynsmand J.C. Christiansen, Fyns Folkemuseum, samt brev fra denne til svogeren Anders Bendtsen, Kelstrupskov (født 1859) og svar fra Anders Bendtsen. Odense Bys Museer nr. 272.
2. Optegnelse 1936. Optegneren er Niels Cl. Hansen (senere: Lukman), informanten er Anders Christian Zachariasen, Kelstrupskov, født 1859. Topografisk Samling i Institut for Dansk Dialektforskning, Københavns Universitet.
3. Optegnelse 1939 med samme informant, optegneren Svend Jespersen. Som 2.
4. Optegnelse 1958 ved Holger Rasmussen. Informanten er Zakarias Bendtsen, Kelstrupskov, født 1891. Odense Bys Museer nr. 182.

Da disse optegnelser fandt sted var der ikke længere nogen, der lavede sikar i Kelstrupskov. C.M.K. Petersen beretter i 1916 at der kun er to kvinder tilbage som har lavet pottes: Karen Vindebanke og Maren Bendtsen gift med Anders Bendtsen, men de er begge to holdt op.

Foruden disse optegnelser findes en trykt skildring af Karhusepottemageriet i Andreas G. Jensens bog *Jydepotten* fra 1924. Her finder man også det eneste kendte billede af arbejdsprocessen. Sikarkonen og hendes oppasser er

Fig. 1. Pottemagerske fra Karhuse (efter Andreas G. Jensen: *Jydepotten*).

rykket udendørs, formentlig af hensyn til fotografen. Andreas G. Jensen gør selv opmærksom på at pottemageriet på dette tidspunkt er ophørt, fotografiet er en demonstration af hvordan det gik til, da man endnu lavede sikar. Sikarkonen er blevet identificeret som Karen Larsen, kaldet Vindebanke, som havde arbejdet for Anders Zachariasen, og oppasseren er en søsterdatter til samme Anders Zachariasen, og til Anders Bendtsens kone¹⁾. Om det er disse to kvinder, der har berettet for Andreas G. Jensen eller han har haft andre informanter, vides ikke, da der ikke i bogen er nogen oplysninger om hans mundtlige kilder. Han citerer dog en enkelt gang »den gamle pottemagerske«, så hun har ikke blot demonstreret arbejdet, men også forklaret, og dermed givet terminologiske oplysninger. Andreas G. Jensens gengivelse af de fynske ord er ikke for god, ærgerligt nok, for alle senere trykte beskrivelser bygger på hans skildring, og det er hans former der går igen alle steder, hvor der skrives om Karhusepotter.

Svend Jespersen har kendt Niels Lukmans optegnelse og brugt den som udgangspunkt for sin egen, der her er valgt som hovedtekst, idet det er den fyldigste af optegnelserne, og desuden den der gør bedst rede for den benyttede terminologi.

Beskrivelsen af ovnen og brændingen er taget fra Niels Lukmans optegnelse, der er langt den udførligste på dette punkt. Supplerende oplysninger fra de to andre optegnelser er indføjet i skarp parentes.

På samme måde er indføjet enkelte oplysninger fra Andreas G. Jensens skildring. Da hans informanter hører til samme familiesammenhæng som de 3 der er optegnet hos, må man formode at det er den samme tradition der skildres. Der er derfor ikke i det enkelte tilfælde redegjort for hvilken informant oplysningen stammer fra.

Optegnelserne gengives i almindelig ortografi, de giver altså ikke noget indtryk af den lokale udtale, kun af ordvalget. Fagudtrykkene er kursiveret. For den dialektale udtale er der i enkelte tilfælde redegjort i afsnittet med ordkommentarer.

Anders Zachariasen fortæller:

Vi havde leret i vor egen mark; det blev gravet op, efterhånden som det skulle bruges, jeg gravede det selv op, for der skulle jo passes på, at der ikke kom grus eller andet »snavs« med. Det var både rød- og blåler, begge dele sammen. Vi kørte et par læs hjem ad gangen, eller som der var tid til, vi har

før kørt 15 læs på en gang. Leret blev læsset af i en lergrav, *lerbing*, uden for gården (eller huset), 5-6 alen lang, ca. 2 alen bred og ca. 1 alen dyb, sat af kampesten; men længere tilbage havde de *lerbing* inde i huset, i et rum i laden som kaldtes *lerhuset*; var på 6-7 fag. Når leret skulle trædes, *trines*, blev det kastet op fra bingen op på en *brisse* [af brædder] ca. 5 alen på hver led; der blev kastet et halvt læs op ad gangen; heraf kunne blive 12-14 snese, det kunne trines på en halv dag. I gammel tid begyndte de allerede i marts måned, så de måtte bruge varmt vand at hælde på leret i bingen, ellers brugtes i almindelighed koldt vand, det hældtes på dagen før, leret sad så i *bede* der en nats tid. Når der hældes vand på leret baldner det ud. Til at trine leret brugtes gamle øvede karle; der var et par stykker eller 3, der i sommerhalvåret ikke bestilte stort andet end at gå rundt at træde ler. Det var et drøjt arbejde, men de fik mange snapse.

Leret blev lagt i 2-3 tommers tykkelse på brissen og blev så trådt med hælen og ydersiden af foden, i rækkevis fra den ene ende af brissen til den anden, og når den anden side nåedes, trådtes tilbage i modsat retning. Herefter blev leret vendt med en lille træskovl, *lerskovl*, som trædemanden førte med sig. Leret blev vendt og trådt et par gange. Når det var færdigt, så slog han det op, *slog det i stak*, så sattes leret sammen på en lille brisse ved siden af i en stak, en rund stak ca. 1½ alen i tværsnit og 1½-2 alen høj; blev glattet udenpå, og så blev noget slået om (sække og andet gammelt værk vi havde), at det ikke skulle blive tørt. Her kunne leret så godt sidde et stykke tid, jo længere jo bedre. I nyere tid havde vi en æltemaskine stående ved siden af bingen udenfor, den blev trukket af hest; med den kunne jeg på en søndag formiddag *gøre til* til en mands arbejde ugen ud. [Æltemaskinen var en stor tønde, der var 2½ alen i højden og 1½ alen i diameter. Den var lavet i bødkerarbejde. Den stod på en fod noget op fra jorden. I bunden af tøndens var et hul, som det malede ler kom ud af. Der var (eller blev) en fordybning i jorden under tøndens, når vi hentede det malede ler ud. Der var en aksel med knive på, som gennemarbejdede leret og tvang det ned igennem hullet. Der var en hestegang til at trække den].

Når leret i stakken skulle bruges, blev det skåret af i skiver med ståltråd eller sejl garn; ståltråd var jo det sikreste, da der kunne være en lille sten i leret. Disse skiver, som var ca. 2 tommers tykke, blev stillet på kant oven på stakken og skåret igennem til *valkene*, der kunne blive 8-10 valke af hver skive. Dette arbejde besørgeades af *oppasseren* (eller oppasserne), som skulle gå dem der drejede til hånd; de skulle også tage de færdige ting fra pottekonon

(eller -konerne), således at hun ikke behøvede at rejse sig fra stolen; de *passede op*. Til oppasserhvervet hørte også at *lempe valke*, de blev trillet runde på et bord. Valkene var ca. 1½ tomme tykke og ca. ½ alen – måske godt – lange; det var så de lige passede til et kar. Dette arbejde var mest børnenes; de behøvede kun at være 7-8 år for at kunne besørge det. Leret til bunden kunne tages af siden af stakken eller af de afskårne skiver; disse bundstykker var godt 1 tomme tykke. At *vride valke* og *slå bunde* det var jo deres bestilling. Ligesom det var bestemte karle der gik rundt og trådte leret havde vi gamle koner – og langt tilbage i tiden også gamle mænd som gik rundt og drejede; de kunne have 1 kr. om dagen; de fik 8 øre for hver snes. Under arbejdet sad de på en stol med kartrillen lige foran sig.

Kartrillen stod fast i gulvet i en krog af lerhuset, der var ingen steder den stod på en fod, så den var til at flytte. Pælen ca. 1 alen høj, kartrillen ca. ½ alen, øverste plade ca. ¾ alen i tværsnit, nederste kun halvt så stor; er forbundet med 4 træstivere.

Pælen, som går gennem hul i midten af nederste plade så denne kan dreje, ender foroven i en jerndup, der stikker op i en lille fordybning i den jernplade som øverste plade er beslået med på undersiden.

Når konen fik bundstykkerne hen, klappede hun dem selv ud til de fik den passende tykkelse; det skete på kartrillen, hvor der i forvejen var strøet aske på pladen, for at de ikke skulle hænge fast. Når nu et kar skulle fremstilles, tog hun en bund, som havde fået den passende størrelse og tykkelse, og lagde den på kartrillens plade, og en valk. Vi drejede dem jo ad én gang (i modsætning til jyderne). Valken blev lagt op ad venstre arm, og idet kartrillen samtidig drejede trykkedes den fast til bunden med højre og venstre hånd. Herefter blev det *trukket op*, det var de jo øvet i, at trække dem op. Hertil brugtes en lærredsklud på 4 tommers længde og et par tommer i bredden, *breddeklud*, kluden blev vædet i vand, lagt i højre hånd, og med fingrene blev valken så trykket tyndere og højere hele vejen rundt, idet kartrillen drejede. Under arbejdet blev kluden skyllet et par gange. (Tommelfingeren lå indvendig, de øvrige fingre udvendig). Når det var gjort skulle der laves *bred*, dvs. kanten foroven skulle formes; det skete ved at man førte tommelfingeren rundt langs kanten et par gange, den blev herved lidt bredere, de satte bred ovenpå – *at bredde*.

Herefter skulle der gattes indvendig med en *sulleklud*, som var aflærred og af samme størrelse som breddekluden, det kaldtes at *sulle*. Der brugtes ingen lervælling hertil, kluden blev blot dyppet i vand, den våde klud gjorde leret

vællingagtigt, så det let glattedes, dog skulle man passe på at kluden ikke blev for våd, da leret så let blev for »tyndt«, og noget vand kunne komme til at stå i bunden. Undertiden blev der brugt en *gørespån* [bøgespån på ca. 5 cm bredde og skåret skråt til i enden], til at forme med indvendig lige inden der glattedes med sullekluden, men det blev ikke brugt så meget af de gamle.

Efter afglatningen blev sikarrene sat på fjæle i lerhuset, der var jo hylder de blev sat på. [I lerhuset var der pinde ind i stolperne til tørrehylderne. Pindene kaldte vi *stranniker*]. Og dagen efter blev de på fjælene sat ud i solen for at tørre; de skulle ligge et par timer. Siden blev de sat ind i f.eks. loen et par dage – i 2-3 lag oven på hinanden (x-et: _ _ _ _ _) til de var passelige til at skrabe med en kniv.

I gammel tid havde de en skrabe-kniv. *Skrabekniven* var enden af en gammel le ca. ½ alen lang og midt på var lavet et lille hak op fra neden. Jeg havde en gammel moster, hun kom jo og skrabe, vi havde jo en 50 snese om ugen, så der var jo nok. Men til sidst brugte jeg skive (til afslibning) ligesom pottemagerne. En kone kunne have nok med en 10-15 snese om dagen at pudse af, men på den anden måde (med skive) kunne jeg pudse 30 snese på en dag. Under skrabningen blev fadene stillet på kant på skødet; de blev kun skrabet nedenom (fra siderne) og på bunden.

Til krukkerne brugtes alt efter størrelsen 3-4 valke eller flere. I gammel tid var krukkerne udbuede på midten; denne formning udførtes med sullekluden, som førtes indvendig med højre hånd, medens venstre hånd holdt imod udvendig; det var at *budde dem ud*. Krukkerne skulle stå en dag ca., før der blev sat *øre* på; ørerne sad lodret. Til ørerne blev en valk trukket ud til den havde passende tykkelse, hvorefter denne så, hvis ørerne ikke skulle være flade, over pegefingern blev hulet indvendig, og siden blev så valken nappet over i de passende stykker.

Ved skrabningen lå krukkerne i skødet med munden udad; de blev skrabet helt op til ørerne. [ZB: Når de var helt kridhvide blev de skrabet udvendigt, under skrabningen blev potterne og sikarrene anbragt omvendt på en våd lerklump på kartrillen]. Når de var skrabet, havde vi en kniv til at *slette dem med*, *slettekniven* det var nærmest kun ryggen af en gammel le. Ved skrabningen kunne vi jo skære hele skiver af, men ved sletningen tog vi kun ganske fint. [Med en sulleklud oversmurt potten derpå med *sulle*, det er en tynd leropløsning].

De færdigbehandlede ting sattes så op på loftet eller i loen en 8-14 dage, til der var nok at brænde; og skulle de først tørres, så de var hvide. Et par

timer før de skulle i ovnen, blev de stillet ud i solen på *karhække*, nogle tremehække, som stod ved siden af ovnen.

Fra Niels Lukmans optegnelse:

Ovnen minder om en roehule; den er muret med een stens mur af rå eller brændte sten. Den er 4 m lang, 1 m høj, og 1.25 m bred midtpå, men smallere ved bund og loft. Der er åbent i begge ender.

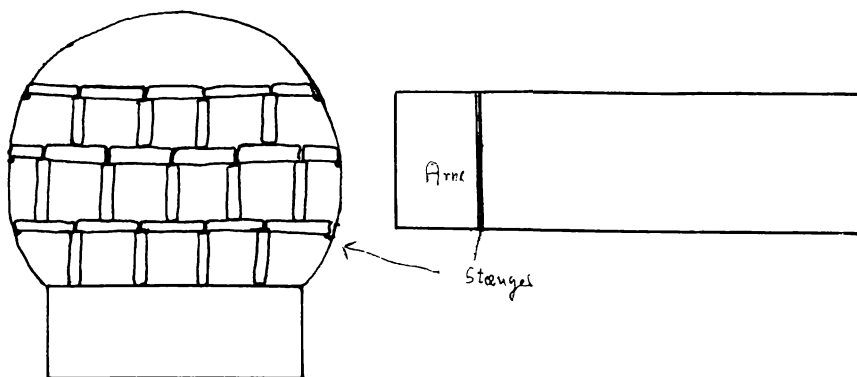
Ildstedet i bunden, *arnen*, ligger ca. 30 cm under et *stænger* (eller *stænder*), der er muret af brændte, ildfaste sten stillet på højkant, så der er rigelig adgang for ild og røg fra arnen ind til ovnen; denne spærring skal kun være der for at »stænge« fadene fra at rasle ned i ilden.

Bag ved stængeret stilles fade og krukker på højkant i reder, 4-5 reder henad gennem ovnen, og oven på dem, i mellemrummene, endnu en etage af fade eller krukker; kun sjældent anbragtes yderligere en etage ovenpå, da de nederste så ville blive trykket. I reglen satte man dem derfor kun på to reder.

Fadene sættes ikke ind fra arnen (der spærres stængeret jo), men fra den anden side af ovnen, som er åben. Når fadene er sat ind, spærres denne ende med sten af rødler (ikke nogen cement), i gammel tid med kampesten, og 60 cm jord udenpå; kun allerøverst oppe i den ende bevares der en åbning, ca. 15 cm høj, røghullet, som røgen kan trække ud af.

Så begyndte fyringen om formiddagen; [Der blev fyret med affaldsbrænde. Vi havde en kolossal mængde brænde, mest kvas og stubbe. Vi havde en mand hele vinteren igennem til at køre brænde hjem. Det var ryd-

Fig. 2. Tegning af ovn i Lukmans optegnelser. Institut for dansk Dialektforskning.

debrænde, som vi fik fra Langesø skov] de fyrede med træ, i 10-12 timer, der blev stadig lagt træ på, og dette passede AZ selv. [Der skulle først i 3 timer - smøges for potterne, dvs. fyres langsomt, så det kun røg gennem ovnen].

Derefter lukkedes der tæt for begge ender, idet der kørtes et læs jord til hver ende af ovnen; inden der lukkedes, blev der lagt en god hob brænde på; så lukkedes først ildstedet og straks efter røghullet, for at dampen kunne blive derinde. AZ tilføjer: »Det var det værste tag jeg havde hvis jeg skulle flytte de læs jord selv, når karlene var i seng«.

Når ovnen var lukket således, blev potterne sorte, og det var dem der var lettest at afsætte. AZ passede selv brændingen, og brændte mest sorte potter.

Til røde kar skulle der ikke lukkes for enderne af ovnen, ellers blev de fremstillet akkurat som de sorte. De var altså meget nemmere at have med at gøre for den der passede brændingen, da han så var fri for alt det arbejde med jorden.

For sorte kar var ovnen helt lukket 7-8 timer, [når potterne var klare, dvs. hvidglødende, var de brændt tilstrækkeligt] så åbnedes der og ovnen stod 1-2 timer, til varmen kom nogenlunde ud. Karrene hentedes da ud, det var varmt at gå og rode dem ud, håret kunne svides på hovedet.

Men hvorfor ventede AZ ikke til ovnen og karrene var helt afkølet?

Nej, for det var om at benytte varmen til 4-5 sæt mere. Af økonomiske grunde ventede man altså med at brænde til man havde 5-6 ovnfulde kar. Men så skulle ovnen også hvile i 8 dage mindst, for ellers kunne AZ ikke få dem sorte. Ovnene blev nemlig for tør, varmen drev i jorden, der mistede al fugtighed. Følgen ville blive, at karrene blev blakkede, når der ikke blev nogen damp ved dem.

Ordkommentarer

Arne betegner i fynsk bunden af ildstedet eller bunden af bageovnen, tilsvarende kan det bruges om den del af pottemagerovnen hvor der fyres.

Baldne ud er ikke et specielt pottemagerudtryk, men hørte til dagligsproget. Betydningen er klar nok: svulme op, især på grund af fugtighed. Ordet bruges ofte om kar der er ved at falde i staver, hvor de enkelte staver kan baldne ud og karret blive tæt igen, hvis det bliver overhældt med vand. Formmæssigt er ordet mere drilagtigt, idet der er en vrimmel af udtaleformer: *bajne*, *banne*, *båjen*, *bånne* som er vanskelige at forklare.

Bede. At sætte noget i bede betyder at sætte noget i blød. Det er et lån fra nedertysk og er almindeligt i ældre vestfynsk. Det kan anvendes om mange forskellige ting der som led i en eller anden proces sættes i blød, lige fra huder der skal garves til hør der skal rødes.

Bred og breddeklud. Bred betyder her som i ældre dansk, rand eller kant af en beholder, en betydning vi nu i rigsmål kun har i gammeldags udtryk som bredfuldt mål, eller løbe over alle bredder. Breddeklud betyder blot en klud til at bredde med, dvs. til at lave kant med.

Budde ud og buddeklud. Meningen med disse ord er klar nok ud fra beskrivelsen af hele arbejdsprocessen, og betegnelsen kendes også fra Fjends herred hvor man siger at potten skal *buddies* eller *budjes* med en *buddistien*, når pottens bug skal bankes ud, men det er mindre klart hvad det egentlig er for et ord.

Det mest sandsynlige er nok at det er det samme ord som vi støder på på Horsenseggen, hvor en rumlepote kan hedde *buddipotte*. Grundbetydningen er formentlig noget med at gnide eller trykke, og der findes beslægtede ord med disse betydninger flere steder i Jylland, men sammenhængen er ikke ganske klar, og ordene optræder i en vrimmel af former: *bude, buje, bunse, busse*. Nogen af dem er temmelig gamle i jysk, Moth anfører således i sit ordbogsmanuskript fra omkring 1700 at *buje* betyder gnide på jysk. Fjends herreds formerne er ikke egentlig lydskrift så vi kan strengt taget ikke vide om ordet bør skrives butte eller budde i almindelig ortografi, den fynske lydskrevne form svarer nemlig til begge disse muligheder. Her er fulgt den jyske tradition med d-skrivemåder.

Kartrille. En trille er et almindeligt ord i dialekten for en flad rund træskive, det indgik bl.a. i en tidligere yndet leg for de unge om aftenen: at spille trille. *Kartrille* har tryk på sidste del af ordet, ligesom stednavnet Karhusene, og som en del andre ord har det i fynske dialekter.

Stænder eller *stænger* er navnet på skillerummet mellem fyrgraven og den del af ovnen hvor potterne anbringes under brændingen. De forskellige fynske optegnere har været usikre på ordets udtale og form.

C.M.K. Petersen skriver: Stænger er efter Opsynsmandens (dvs. J.C. Christiansens) Opfattelse et Entalsord (af at stænge). Niels Lukman skriver: *æ stæi'er, stēi'er, steng'er* og senere staver han det stængeret (bestemt form).

Sv. Jespersen noterer først ordet stī'er (pl) men tilføjer (sg? køn?), han er altså grundigt i vildrede med hvad det er for et ord han står overfor.

Ved en efterhøring noterer han det i bestemt form stī-erne, og betegner

en enkelt kantstillet mursten i skillerummet som st̄i. Holger Rasmussen har ikke optegnet noget navn på skillerummet.

Selv om Sv. Jespersens gengivelse af udtalen normalt er bedre end Niels Lukmans, er der ting der taler for at det i dette tilfælde er de to ældste optegnelser, der har den rigtige form, eller i hvert fald den oprindelige, den anden kan jo være blevet rigtig med årene.

Jeg antager altså at skillerummet oprindeligt blev kaldt st̄i'er. Denne udtale svarer lige godt til formerne *stænder* og *stænger*, de lokale opfatter ordet som havende ng, idet det så kan knyttes sammen med flertal af stang, eller med verbet stænge, dvs. standse, møde for. Men den tolkning skal vi nu ikke tage for gode varer.

Hvis vi igen skeler til jyske forhold støder vi på ordet, ikke i forbindelse med jydepottefremstilling, men i Sorringpottemageriet. I Sorring var der en stor fabrikation af glaseret lertøj, og dette blev brændt i en pottemagerovn hvor der var et skillerum af gennembrudt murværk, det var stæng'ern.

Uden forbindelse med pottemageriet findes ordet flere steder i Jylland. En *stænder* eller *stænger* kan betyde en stolpe i bindingsværk, et *stængerbånd* en skræstiver fra stolpen mod remmen, og sammensætningen *stænderværk* kan i Vendsyssel bruges om stakit eller led, mens det i Sundeved betyder bindingsværksmur. Både ord og betydning genfindes ikke blot i nedertyske dialekter hvor *Stander* betyder stolpe i bindingsværk, men også i middelalderens nedertysk hvor *Stender* betyder stolpe og *Stenderwerk* er bindingsværk.

I jysk plejer nd og ng at blive holdt smukt ude fra hinanden i modsætning til tilstanden på øerne hvor disse forbindelser ofte falder sammen, men ved dette ord hersker der nogen uorden. Overgangen fra stænder til stænger hænger formentlig sammen med en omtolkning til flertalsformen af stang.

Hermed er vi tilsyneladende kommet langt væk fra pottemagerovnen, og dog. Skillerummet i ovnen og bindingsværket har det tilfælles at det er gennembrudt, de kant- eller endestillede sten står som små stolper og bærer en række vandretliggende sten.

Sulle og *sulleklud* er udtryk som kun findes i terminologien i Karhusene, de jyske pottetekoner brugte andre ord fx. *smid* og *læwwi* om den tynde opslemning af mergel som blev påsmurt. Rasmus Rask har noteret ordet i en lidt anden sammenhæng. Han skriver: Sulle, en Saus (af gammelt Leer) til at strøge Vegge over med for at lukke Sprækkerne, hvorefter det siden kalkes (Rask 1938:59), det er det der andre steder på Fyn hedder *smideler*, dvs.

samme betegnelse som på Vardeegnen bruges i forbindelse med potterne der skal smides indvendig.

Sulle er formentlig dannet til participiet *sullen* opsvulmet, og betydningen oprindeligt: få til at svulme op (og derved blive tæt).

Karakteristik af Karhusepottemageriet

Sikar, sætter og ørepotter. Karhusepottemagerens sortiment

»Der forfærdiges blot sorte Siekar« beretter sognepræsten i 1806, senere kommer der flere ting til. Anders Zachariasen fortæller at de lavede mælkefade, sætter, krukker og lysforme. Anders Bendtsen siger at de lavede mælkefade, en- og toørespotter, samt pander, stjørtpander og potter af form som jydepotter, mens Zakarias Bendtsen foruden mælkefade, potter og lysforme nævner ostekar og kyllingefade.

Hovedartiklen har formentlig hele tiden været sikar. Pontoppidans Danske Atlas 1768 (hvor Karhusepottemageriet omtales første gang) og Hofman Bang i 1843, omtaler udelukkende kar, og det var også dem der kom til at give bebyggelsen navn. Disse uglaserede sorte mælkefade kunne rumme 2

Fig. 3. Krukke fra Karhuse, 21 cm høj. (Møntergården mus. nr. 44/1916).

Fig. 4. Sikar fra Karhuse. Højde 8,5 cm, randdiam. 30,5 cm. (Møntergården mus. nr. 41/1916).

kander, dvs. ca. 4 liter, og de var en stor artikel så længe man behandlede mælken hjemme, men med andelsmejeriernes indtog formindskedes markedet betydeligt. Andreas G. Jensen fortæller da også at mod slutningen lavede man kun ørekrukker. Dem var der stadig et marked for, idet de blev brugt til fedtkrukker, eller – for de enøredes vedkommende – til natpotter. De to-ørede potter blev lavet i 3 størrelser, af Anders Bendtsen opgivet til 10, 14 og 28 pund, mens Anders Zachariasen siger at den største var som en almindelig vandspand.

Er sortimentet begrænset har det kæreste af børnene, mælkefadet, til gengæld mange navne.

Det lokale navn var *sikar*, dvs. kar til at si mælken op i, pottekonerne kaldes følgelig *sikarkoner*, og hånddrejeskiven kan kaldes en *sikartrille*.

I de yngre kilder bliver denne betegnelse sjældnere, formentlig fordi den ikke længere svarer til brugen af fadene, og den bliver erstattet af skalgryde, der jo ikke siger noget om anvendelsen. *Skalgryde* er optegnet sporadisk over hele Fyn, fra Revninge fortælles at skalgryderne skulle skoldes hver dag, ellers blev de sure, og pottehandleren kaldes her *skalgrydemanden*.

Anders Bendtsen fortæller at fadene nogle steder kaldes *skalfade* eller *sorte skaaler*, og Hofman Bang kalder dem *skallekar*. Pontoppidan kalder dem *rappekar*, og dette navn opgives også af Anders Bendtsen, som siger at navnet

kommet af at Radby i Ubberud sogn »efter omtale skulle være det sted hvor lerhusfliden skulle have sin allerførste begyndelse«. Hofman Bang noterer om Lumby sogn »til Mælkens Opbevaring bruge Bønderne oftest de saakaldte Rappekar eller Skallekar, der skulle sætte god Fløde. Disse indføres, som bekendt, fra Jylland, og endeel forfærdiges i Vissenbjerg Sogn« (Hofman Bang 1843:308). Endvidere er ordet optegnet i Vigerslev og Veflinge sogne.

Dertil kommer sammensætningen *rappekarpote* der er optegnet forskellige steder på Østfyn. Fra Munkebo opgives at det var glaserede lerpotter, mens de øvrige meddelere er enige om at det er sorte potter der er flade i bunden, uden ben og tåler ikke ild, og de købtes hos »skalgrydemanden«, alt sammen noget der tyder på at det var Karhusepotter.

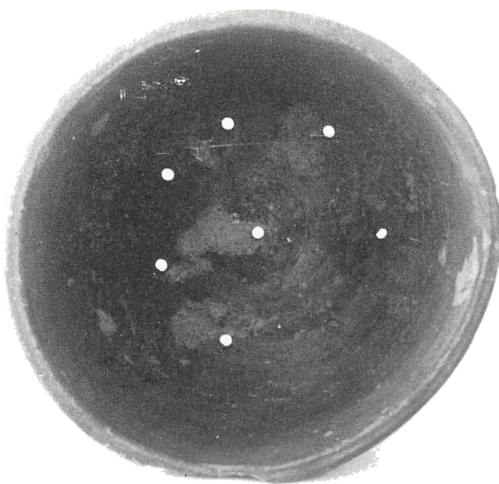
Lysforme var høje, smalle kar, 45 cm høje, 30 cm lange og 15 cm brede, idet de blev trykket lidt flade med hænderne når de var halvtørre. Mundingens form passede til at en række væger på en pind kunne sænkes ned i den flydende tælle. Lysformene lavedes oftest på bestilling og kostede i slutningen af 1800-tallet 2 kr., samme pris som man kunne få for de største to-ørede krukker.

Mens sikar, potter og lysforme alle har flad bund produceredes der også enkelte typer med buet bund og tre tæer, dvs. mere jyddepottelignende. De

Fig. 5. Lysform med ukendt hjemsted. Højde 33 cm. (Møntergården mus. nr. 719/1947).

Fig. 6. Dørslag fra Gundersø ved Karhuse, 7,5 cm højt. Anvendt ved fremstilling af rygeost, måske er det et sådant der i opt. fra Karhuse kaldes ostekar. (Møntergården mus. nr. 32/1941).

halvdybe pandeformede til at stege i kalder Anders Zachariassen for *sætter*, mens Anders Bendtsen kalder dem *pande* og *sterte pande* (stjærtepande, altså pande med hale, dvs. håndtag), mens han ved en tegning af en forholdsvis dyb potte med rund bund har skrevet »form jydepotte«.

Sætte er en betegnelse der kommer fra nedertysk, hvor *Sett* betegner et fad (oftest af ler), hvori mælken sættes til at samle fløde til smørkærningen. Betydningen mælkefad genfinder vi i store dele af Jylland, men i Syd- og Sønderjylland og lidt op i Østjylland er betydningen lidt anderledes: en lav, sort gryde med tæer, det der andre steder i Jylland hedder en *flakning*. På Fyn har *sætte* altid den sidstnævnte betydning, og betegnelsen er almindelig på Vestfyn. Det er lidt uklart hvor almindelig denne type har været i Karhusepottemageriet. De ældre kilder omtaler den ikke og heller ikke Andreas G. Jensen, men C.M.K. Petersen nævner, at til de pletter eller kar der skulle anvendes til at sætte over ild blev leret tilsat en passende del finsigtet sand, og ornamenter (*stads*) anbragtes på karrene når de var halvtørrede. Begge de to Anders'er nævner dem også. Anders Zachariassen fortæller at sætter også kaldes jydepotter, og kunne bruges på ilden: »Vi brændte en del selv, men hentede dem ellers i Jylland, for vores var sgutte så sikre til at tåle ilden, de skulle jo laves af eneste rødler, jyderne var jo mest sand. Jyderne lavede ikke låg til sætterne,

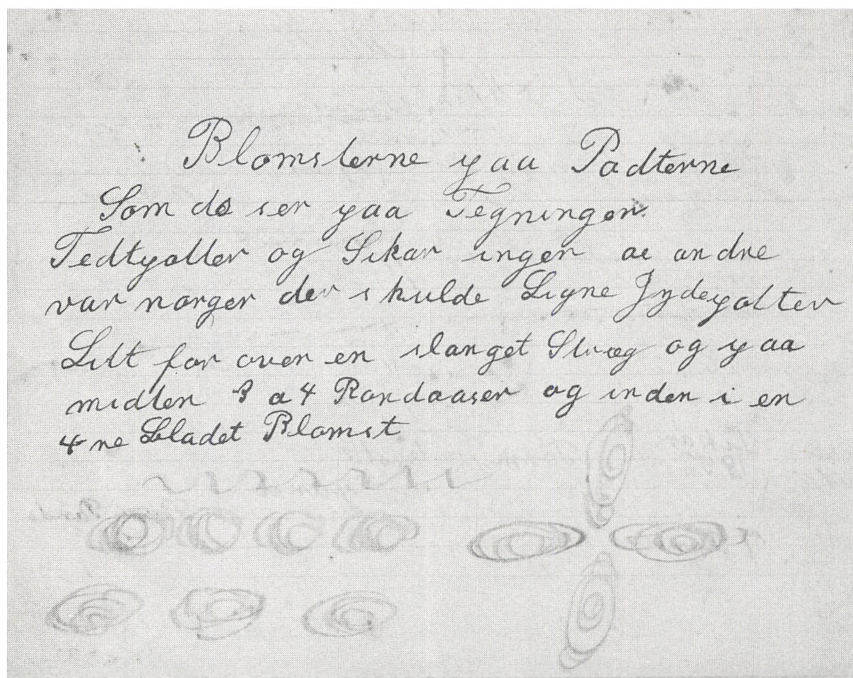

Fig. 7. Udsnit af brev fra Andreas Bendtsen. (Møntergården).

det gjorde vi så selv, der tjente jeg gode penge på dem. Langt tilbage brændte de ikke sætter her, det tror jeg ikke de kunne«. Mens der i reglen ikke var nogen pynt på sikar og potter så kunne man, mens sætterne endnu var halvtørre, med en glat flintesten slå kors oppe ved bredden, eller, meget sjældent, tegne runde figurer af form som et æg.

Der er øjensynlig tale om en regulær efterligning af de jyske potter. Dette bliver helt klart når man ser de tegninger som Anders Bendtsen har lavet af »blomsterne på potterne«. Han skriver at der ikke var nogen udsmykning på fedtpotter og sikar, »de andre var nogen der skulle ligne jydepotter« og de var dekoreret: »lidt foroven en slangestreg og på midten 3 a 4 runddaser og indeni en firebladet blomst« – og det er en ganske god beskrivelse af nogle af de glittede dekorationer som er almindelige på jydepotter.

Den omtalte øgede produktion af ørepotter i pottemageriets sidste tid må ses som en tilpasning til markedets ændringer, ligesom forsøg med at lave

blomsterpotter. En sådan tilpasning, hvor den velkendte og prøvede teknik bruges til nye former, træffer man også hos de jyske pottetekoner, som bl.a. laver mange kaffekander. Men Anders Zachariasen går et skridt længere og indfører også ny teknik. Han ansætter en pottemagersvend og udvider sortimentet med glaserede lervarer, først og fremmest fade, men også krukker og kander. Fadene blev lavet røde og hvide, de hvide lavet af pibeler, der købtes, og de blev lavet i 2-3 størrelser. De kunne forsynes med navn og pynt med pennefjer, men det blev næsten aldrig brugt, lertøjet var gerne slet (dvs. glat, uden dekoration). Til glaseringen brugtes mønje og maling »som farven skulle være«; »det glissende (udtalt glisje dvs. glinsende sort) der er indeni er malet flintesten«.

Man må formode at pottemagersvenden har anvendt datidens almindelige pottemagerteknologi incl. drejeskive, men der er ingen oplysninger om dette i optegnelserne, der koncentrerer sig om sortgodset. Da der kun kendes ganske få glaserede ting som med sikkerhed er fremstillet i Kelstrupskov, er det ikke meget der kan siges om denne del af sortimentet fra pottemageriets allersidste år.

»Husmand og pottemager«

Pottemageriets organisering, omfang og indtjening

Produktionen af sikar i Karhusene var husflid og ikke håndværk, et bierhverv der på linje med andre binæringer som kurvemager og soldsætter

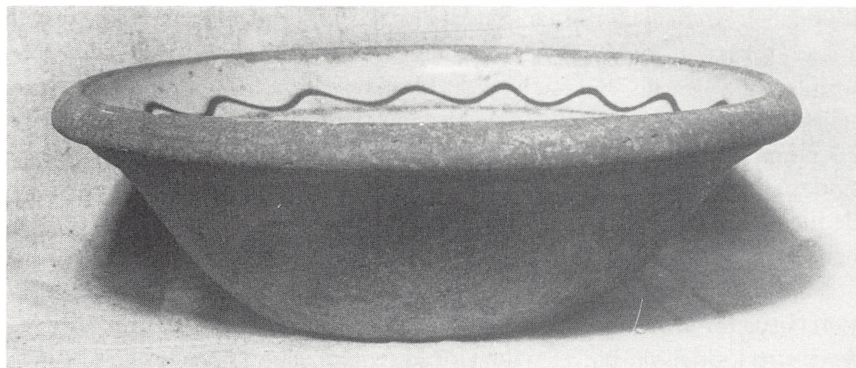

Fig. 8. Fad med indvendig glasur. Fra Karhuse, højde 8,5 cm og randdiam. 28 cm. (Møntergården mus. nr. 204/1956).

indgik i den sammensatte økonomi som var så typisk for mange husmandssteder. Det var i væsentlig grad kvindearbejde, det var kvinderne der fremstillede karrene. Mændene hentede ler og æltede det, både da det foregik med fodkraft og senere da man gik over til at bruge en hestetrukket maletønde, desuden var det ofte mændene der stod for brændingen, og i alle tilfælde dem der sørgede for distributionen.

Kombinationen af bierhverv og kvindearbejde gør at det er svært at følge sikarproduktionen i de skriftlige kilder. I folketællingen fra 1787 er der således kun en halv snes fra Kelstrup, der er anført som pottemagere, næsten alle som »husmand og pottemager«; desuden er anført en enkelt pottemagerske fra nabolandsbyen Skovsby, og fra Bred (også i Vissenbjerg sogn) er der anført to husmænd og pottemagere samt en pottemagerdreng. Ved folketællingen 1801 er der ikke opført en eneste pottemager, selv om nogle af de i 1787 nævnte endnu er i live og stadig bor i Kelstrup, og i 1834 tællingen er kun anført én husmand i Kelstrup som »nærer sig af at forfærdige kar«.²

Dette stemmer dårligt med at Begtrup i 1806 (med sognepræsten som kilde) hævder at 28 familier lever af pottemageriet (Begtrup 1806:260), og at Statistisk Tabelværk i 1842 anfører 19 pottemagerfamilier. Vi kan altså ikke ud fra disse kilder få nøjagtigt overblik over, hvor mange der på de forskellige tidspunkter levede helt eller delvis af pottemageri.

Hvis vi tager den mundtlige tradition til hjælp, så hævdes det i 1916, at lidt før 1850 var der måske 50 steder, hvor der blev »fabrikeret og brændt«, men fra da af var det gået ned ad bakke. Tallet 50 skal måske nok tages med et korn salt, men det lyder ikke usandsynligt, at tallet topper i første halvdel af 1800-tallet. Antallet af husmandssteder og indsiderhuse steg nemlig stærkt i Vissenbjerg sogn omkring 1800. Allerede i 1806 er der i Kelstrup ejerlav foruden de 18 gårde, 36 fæstehuse og 14 selvejerhuse, og i 1834 hævdes Vissenbjerg at være det mest udstykkede sogn i landet (dvs. på Fyn), idet der er 70 gårde, 98 bolsteder, 246 huse med jord, 140 huse uden jord og 100 indsiderfamilier. Ja, sognepræsten hævder, at sognet er som et tilflugtssted for de mennesker, »som man i andre egne ej ønsker at beholde, og som ty derhen, hvor det er let at få fodfæste« (Hofman Bang 1843:120).

Med en sådan vækst i husmandssteder og jordløse huse har der formentlig været brug for at udnytte alle muligheder for bierhverv, senere i århundredet da de små lodder var blevet ryddet for krat og småskov (som for en stor dels vedkommende var brugt til brændingen af sikarrene), fik nogle af husmændene mulighed for at ernære sig af landbrug alene, de andre tog i stigende tal

til byerne, og antallet af pottemagere gik ned. Ifølge Trap 1859 blev der årligt produceret 50.000 skalgryder i Karhusene, fordelt på knap 20 familier giver det ca. 3000 kar pr. familie, og samme antal opgiver sognepræsten til Begtrup i 1806. Det svarer ganske til opgivelser fra de jyske pottetegne gående ud på at en potttekones normale årsproduktion var ca. 3000 potter (Jensen 1924:50), men hvis man ikke bestilte andet kunne man lave 4000 potter.

Anders Zachariasen beretter imidlertid, at de havde 50 snese at slette om ugen, og at hans far solgte 70 læs à 15 snese pr. sommer, dvs. 21.000 stk. Så stor en produktion forudsætter en anden organisering end den traditionelle. Hos familien Zachariasen nøjedes man ikke med at brænde de sikar husstandens kvinder kunne nå at lave ved siden af deres øvrige arbejde, men havde også andre sikarkoner i arbejde.

Fortjenesten opgøres i 1806 til 5 rdlr. pr. læs, prisen til 3 skilling for et sikar »naar de omføres i Landet«. I 1870 var salgsprisen 4 skilling stykket, og en familie hvor konen lavede karrene og manden solgte dem skønnes at have haft 100-150 rdlr. årligt. Sikarkonerne der arbejdede for andre fik i 1860-70 4 skilling for snesen, senere fik de 1 kr. om dagen og kosten (Jensen 1924:53). Omkring 1900 var prisen på skalgryderne 20-30 øre for to, mens de store krukker og lysforme kostede 2 kr. I den allersidste periode kostede to sikar 25 øre hvis folk selv hentede dem, men når de blev kørt rundt kostede de 50 øre.

Hos familien Zachariasen var distributionen sat i system: Faderen tog afsted med et læs mandag morgen, midt i ugen kørte sønnen et nyt læs potter til Hindsholm eller Sydfyn eller hvor faderen nu var, og dem nåede han så normalt at få solgt så han kunne komme hjem lørdag aften. Foruden de fynske potter forhandlede han indtil 1910 også jydepotter, hvoraf han hver sommer hentede 4 gange 4 læs i Vejle. Jydepotterne var fra Ringgive og Skellebæk. Peter Zachariasen havde en bror som boede dér, og der var en 2-3 gamle koner der lavede potter.

Før mejerierne kom og ødelagde markedet, brugtes der mange sikar. Hver gård købte halvanden til to snese ad gangen, så vognen kunne hurtigt blive tømt. Da Anders Zachariasen overtog afsætningen brugte han samme system som faderen, men var væk 8-14 dage ad gangen. Vi ved ikke hvor mange der kørte rundt og solgte Karhusepotter, men udbredelsen af talemåder som: »Du skal vist til Karhusene og lære at køre« er vidnesbyrd om at skalgrydemanden med sin skrøbelige last, der krævede forsigtig kørsel, var en kendt figur mange steder på Fyn.

Tilbagegang for pottemageriet

I første halvdel af 1800-tallet giver pottemageriet altså en meget væsentlig del af føden til en stor del af Kelstrupskovs indbyggere, omend der »sjelden erhverves Formue ved denne Profession« (Begtrup 1806:261), tværtimod lever disse familier i stor fattigdom (Hofman Bang 1843:420). Fra midten af 1800-tallet går det tilbage for pottemageriet i Karhusene, det er der enighed om. Flere end før kan leve af deres landbrug, nogle finder andre beskæftigelser, og i pottemageriets sidste generation er næsten alle udøverne at finde inden for blot to familier.

Opkomsten af andelsmejerier i 80erne betød som nævnt et drastisk fald i efterspørgslen på sikar. Nok havde man stadig brug for et par fade i husholdningen bl.a. til at lægge dej eller bage prosekage i, men der var ikke brug for nær så mange som dengang man selv kærnedede smør. Nedgangen i antallet af pottemagere i Karhusene begyndte imidlertid længe før andelsmejerierne holdt deres indtog, så det er i hvert fald ikke den eneste årsag, og måske slet ikke nogen væsentlig grund til nedgangen.

Kan hændt C. M. K. Petersen er nærmere ved den egentlige forklaring når han skriver: »Da der ved 1850erne var tilvejebragt mere velstand ved denne forening af agerbrug og pottfabrikation, så nedlagde den overvejende del af beboerne, hvis ejendomme var vokset til smågårde, pottmageriet«. Der tales her ikke om dalende efterspørgsel, men om mindre behov for den indtægt man kunne få ved pottfabrikationen. Det danske landbrug var i denne periode i kraftig vækst, og man specialiserede sig i fremstillingen af egentlige landbrugsprodukter til salg. Når behovet for biindtægter blev mindre skyldtes det ikke blot at man havde fået øget det dyrkede areal og forbedret produktiviteten, men også at afsætningspriserne for landbrugsvarer var steget kraftigt. Perioden 1840-1870 var en velstandsperiode for landbruget (Hansen 1972).

Andreas G. Jensen skriver om de jyske potteege, at de folk der drev pottmageriet, ikke følte sig som pottmagere der havde jord, men som bønder der gjorde potter, og det samme gør sig nok gældende i Kelstrupskov. Pottearbejdet havde heller ikke megen anseelse, jf. sognepræstens omtale af dets skidenfærdighed, igen en parallel til jyske forhold: »æ gryd'arbejd wår en skidden bestelling, men de' ga' en ren skjelling«. Potteege var uden undtagelse fattige egne, og det var småkårsfolk, der lavede potterne, også i Kelstrupskov, det viser de samtidige beretninger, flere af de skifteforretninger der findes efter pottmagere, men også en talemåde som er overleveret: »Vi

dypper kartoflerne i luften, sagde drengen fra Karhusene, så beholder de deres egen smag».³

Den ringe anseelse, pottemageriet havde, ses også af at byen ændrede navn omkring 1880, angiveligt fordi beboerne fandt at navnet Karhuse var lidet passende, og derfor enedes om at ændre det til Kelstrupskov »af Kjelstrup og den Skov der før var« (opt. 1916). Pottemageriet var ikke noget man drev af lyst men af den sure nød, og langt de fleste forlod det til fordel for andet når det var muligt. Det var og blev et hårdt og beskidt arbejde, og hverken pottemageriet eller dets udøvere blev vurderet højt.

Pottemagerfamilierne i slutningen af 1800-tallet

Tilsyneladende er der i denne sidste periode kun 2 familier, der fortsætter den traditionelle syssel.

Den ene familie stammer fra ejendommen nuværende Langesøvej 58. Her bor i 1834 husmand Anders Hansen og hans kone Karen Nielsdatter og de laver sikar, og 4 af deres børn ligeledes, nemlig sønnerne Hans Christian og Rasmus Andersen og to døtre, hvoraf vi kun kender navnet på den ene. Det er Birthe Kirstine Andersdatter. Hun er født 1828 og bliver i 1857 gift med Peter Zachariasen fra Gadbjerg i Vejle amt. Ægteparret overtager ejendommen og fortsætter med pottemageriet, hun laver karrene, han sørger for afsætningen.

Datteren Karen Kirstine Hansen (født 1851), gift med Jørgen Vilhelm Hansen, der har et husmandssted tæt ved (nuværende Langesøvej 76), vides at have lavet sikar. Hendes datter Stine Christensen overtager huset i 1918 sammen med sin mand Martin Christensen. Det er dette hus der danner baggrund i billedet s. 51, og det er Stine der er oppasser på billedet.

En søster til Karen Kirstine, Maren Cathrine Zachariasen (født 1856), bliver gift med Anders Bendtsen. De bor også tæt ved, i hans fødehjem, nu Langesøvej 45, og fortsætter med sikarproduktionen, hvor længe vides ikke. Bendtsen-familien havde også tradition for pottemageri. Anders Bendtsens far, Mads Henrik Bendtsen siges at have lavet potter og kar (mens det jo ellers var kvindearbejde), og hans to brødre sørgede for afsætningen af hvad han samt deres egne koner producerede.

Birthes søn Anders Christian Zachariasen, der er ugift, overtager forældrenes ejendom og fortsætter pottemageriet, i de sidste år som den eneste, indtil 1916. Anders Zachariasen fortæller at der er en moster der er medhjælp, men nævner ikke hendes navn, og nævner ikke hvilke og hvor mange

medhjælper han iøvrigt havde. Anders Zachariasen beretter, at det efterhånden blev umuligt at finde nogen lokale der ville have med pottemageriet at gøre, derfor ansatte han en uddannet pottemagersvend fra Sorring. I en anden optegnelse berettes at dette skete da moderen døde i 1899. Anders Zachariasen har en karl til at passe landbruget, selv tager han sig af pottemageriet (fx. overlader han ikke brændingen til nogen andre) og af afsættningen af potterne. Han var en pottemager der havde jord, ikke en husmand med pottemageri som bierhverv.

Mens der i første halvdel af 1800-tallet var et større antal familier der havde pottemageri som bierhverv og hver producerede ca. 3000 sikar årligt, er der i slutningen af århundredet kun et par familier tilbage, men de er til gengæld næsten fuldtids pottemagere. Familien Zachariasen producerer over 20.000 potter om året, det er en virksomhed med ansatte, bl.a. en faglært pottemagersvend, og der indføres forskellige teknologiske forbedringer i produktionen: leret æltes v.h.j.a. en maletønde der trækkes af en hesteomgang, slibning med slibeskeive har erstattet skrabning med skrabekniv, ovnen er blevet forbedret idet der er lavet et stænder mellem fyrrummet og potterne. Endelig er sortimentet udvidet til også at omfatte glaseret lertøj. Alt sammen karakteristika for et håndværk, ikke for traditionel husflid. Den er afgået ved døden allerede før Anders Zachariasen lægger op.

Forholdet til andet pottemageri, terminologisk og teknisk

Det er påfaldende få pottemagerudtryk som sikarkonerne har fælles med de jyske pottetekoner, faktisk kun to: *bred* og *budde*. *Bred* er et almindeligt ord i ældre dansk, som blot har overlevet lidt længere i pottemageriet end i det fælles dagligsprog, og det bruges også i bypottemageriet, så dets eksistens behøver ikke at skyldes gammel forbindelse mellem de to traditioner.

Ligheden mellem *buddi-sten* fra Fjends herred og den fynske *buddeklud* er umiddelbart mere interessant. For Andreas G. Jensen tyder denne lighed på en fælles oprindelse. Så meget tør jeg ikke slutte af forekomsten af et enkelt fælles fagudtryk. Ordet *budde* eller *buje* bruges som nævnt i det foregående flere steder i Jylland i meget beslægtede betydninger. Det kan meget vel tænkes, at man flere steder har taget det i anvendelse som fagudtryk uafhængig af hinanden. Og forekomsten af det »jyske« ord på Vestfyn er blot et eksempel blandt mange på ligheder mellem jysk og vestfynsk ordforråd.

Derimod antager jeg at *stænder*, som både i Karhusene og i Sorring beteg-

ner skillerummet i ovnen ganske simpelt er importeret til Karhusene sammen med de jyske pottemagersvende. Alle Karhuseoptegnelser er foretaget efter at Sorringsvenden var kommet til byen, og de optegnelser hvor ovnen beskrives mest udførligt og hvor glosen stænder optræder er netop foretaget hos Anders Zachariasen, hvor Sorringsvenden arbejdede.

Hos Sorringpottemagerne optræder også en del af bypottemagerens fagord, delvis af tysk oprindelse (fx. dese, gevælt, skættel, petring), men ingen af disse ord er optegnet i Kelstrupskov, derimod minder omtalen af lertønden om maletønden som Anders Zachariasen indfører – men denne modernisering stammer måske også fra pottemagersvenden. Endelig bruger den gamle pottemager i Farre udtrykket *vi skal have smøget lidt for det* ganske som Andreas G. Jensen oplyser at der i Kelstrupskov skulle *smøges for potter* i 3 timer, dvs. fyres svagt så det kun røg gennem ovnen.

Terminologiske sammenligninger mellem Karhusepottemageriet og de andre pottemagertraditioner i Danmark må således munde ud i en konstatering af at der ikke i særlig høj grad er overensstemmelse mellem disse. Man kan ikke ud fra terminologien sige noget om forholdet til jydepottefremstillingen eller bypottemageriet i almindelighed. Derimod er der nogle tydelige eksempler på overensstemmelse med Sorringterminologien – men de knytter sig til teknologiske forbedringer som fulgte med den importerede faglærte pottemagersvend. De er ikke bevis på en gammel forbindelse, men vidnesbyrd om enkeltpersoners indflydelse i sen tid.

Teknisk er der heller ikke megen lighed mellem karmageriet i Karhusene og jydepottemageriet. Jydepottekonen arbejder potten ud af lerstokken uden brug af kartrille og hun har ingen egentlig ovn til brændingen.

Derimod har man været inde på at der er lighed mellem Karhusepottemageriet og dele af middelalderkeramikken, det gælder formsproget, men det gælder også teknikken, vulstteknik kombineret med hånddrejeskive (Steensberg 1939 og 1960:65). Denne teknik kendes i Danmark kun fra Karhusene og fra Vorup ved Randers, men Voruppottemageriet ophørte ca. 1870, og beskrivelsen af det bygger på øjenvidneskildring, ikke skildring af en der selv har lavet potter (Jensen 1924:38, Steensberg 1939:126). Bevæger man sig uden for Danmarks grænser kendes vulstteknikken fra Nordspatien, Dalmatien og Storrusland. Det kort man kan tegne ud fra (næsten) nutidige udbredelsesforhold siger imidlertid ikke noget om tidligere udbredelse af denne teknik. Det er et udpræget reliktkort. Teknikken kan have haft væsentlig større udbredelse tidligere.

Det er karakteristisk for Karhusepottemageriet som vi kender det, at det har et mere tvetydigt forhold til bypottemageriet end tilfældet er med jdepottemageriet. Helge Søgaard skriver således at brugen af en simpel drejeskive og en regulær ovn »synes at antyde nogen Paavirkning fra det yngre Pottemageri« (Søgaard 1947:50).

Tradition og fornyelse

Måske har der også i familien Zachariasen været forbindelse med bypottemageriet allerede før Sorringvenden ansættes. Ved Birthe Andersdatters og Peter Zachariasens bryllup i 1857 er en af forloverne pottemager Petter Saysette, Søndergade i Odense. I årene forud har Birthe tjent flere steder i Odense bl.a. på Vesterbro, og den tanke er ikke fjern at pottemageren var hendes daværende eller tidligere arbejdsgiver. Birthe Zachariasen repræsenterer altså ikke nødvendigvis den rene og uforfalskede gamle husflidstradition, overgangen fra husflid til håndværk er måske sket mere gradvist og umærkeligt i denne familie ved at kvinderne, som var bærerne af husflidstraditionen og den tekniske kunnen, havde kontakt med bypottemageriet og dermed forberedte næste trin med den ansatte faglærte pottemagersvend.

Vurderingen af forholdet til bypottemageriet vanskeliggøres af at alle de udførlige optegnelser stammer fra den sidste generation der havde med pottemageriet at gøre. Beskrivelsen af arbejdsprocessen dækker således strengt taget kun denne generation, for vi kan jo ikke vide hvilke tekniske forbedringer der tid efter anden er indført, kun to skildres direkte: brug af hestetrukken æltemaskine og afslibning med slibeskive i stedet for med skrabe-kniv, hvilket var to til tre gange så hurtigt.

Vi ved fx. ikke meget om ovnens udseende 50 år tidligere. Hofman Bang skriver i 1843 at de brugte »små jordovne«, de andre ældre kilder omtaler slet ikke hvordan karrerne blev brændt. Anders Zachariasen siger at kun nogen havde ovn med stænder, selv om det var bedst. Er det et eksempel på en teknologisk forbedring som ikke har bredt sig til alle? Og hvor gammel er overhovedet den ovntype der skildres af Anders Zachariasen. Det fremgår af billeder at den skildrede ovn var ganske lig med Sorringpottemagerens ovn (Rasmussen 1962:8). Men Anders Zachariasens beskrivelse stammer jo fra et tidspunkt da han i næsten 20 år havde haft en Sorringpottemager i arbejde. Det skulle vel ikke være ham der havde sørget for at få ovnen indrettet lige som den han kendte hjemmefra? Det fremgår af Steensbergs kort at det er relativt få steder i Europa man har haft en rigtig ovn til at brænde sorte

potter i, normalt er det foregået i en ildgrav som det er tilfældet med jyd-potter (Steensberg 1960:64).

Den nøje overensstemmelse der er mellem Sorringovnen og den ovn Anders Zachariasen beskriver, og det faktum at skillerummet har samme navn begge steder, tyder på at den ovntype der beskrives i optegnelserne ikke er ældre end 1899 og er indført med svenden fra Sorring.

Fra Radbykar til Karhusepotter

Efter at have fulgt pottemageriet i Kelstrupskov i dets sidste fase og forsøgt at finde ud af hvorfor det gik som det gik, var det måske rimeligt også at vende blikket den anden vej, mod begyndelsen. Hvornår begyndte de at lave sikar i Karhusene? Og hvorfor blev netop Karhusene hjemsted for denne husflid?

Det ældste vidnesbyrd om pottemageriet er selve navnet Karhuse som optræder første gang i Markbogen 1683, mens lokaliteten i et dokument fra 1548 betegnes Schoffhusze, dvs. Skovhuse. Mellem disse to tidspunkter skal man formentlig placere, om ikke pottemageriets introduktion i Karhusene, så dog det tidspunkt da det var blevet så almindeligt at det prægede byen.

Spørgsmål nummer to er vanskeligere at besvare. I Pontoppidans Danske Atlas, hvor vi finder fremstilling af sorte potter på Fyn omtalt første gang, lokaliseres denne til Vissenbjerg og til Hellager i Tved sogn. Om pottefremstillingen i Tved nord for Svendborg ved vi ikke andet end dette, men den bekræftes dels af fund af en mængde potteskår, dels af at der i Markbogen optræder et Pottegraf Schiff i sognet. Pottemageriet dér er altså lige så gammelt som i Karhusene, men er ophørt langt tidligere. I Hofman Bangs beskrivelse af Odense Amt oplyses at der i Bågherred findes en mand der »brænder sorte kar« (Hofman Bang 1843:120), men det er alt hvad vi ved om fremstilling af sortgods i Bågherred.⁴

Karhusene er således det eneste sted på Fyn hvor man igennem længere tid, mere end 200 år, laver sorte potter, og det er formentlig også det sted hvor det største antal familier er beskæftiget med pottemageri. Men det er ikke så let at sige hvorfor netop Karhusene blev hjemstedet for den største produktion af sortgods på Fyn. En nødvendig betingelse er selvfølgelig at råvarerne er til stede. I Karhusene var der velegnet moræneler i rigelig mængde, og i skovene deromkring var der også tilstrækkeligt med brændsel til brændingen af potterne. Men hvorfra kom ideen til at udnytte dette lokale råstof? Skal man tro den lokale mundtlige tradition har man lært det i nabo-

sognet (og fund af mange potteskår viser at der har været pottemageri i Ubberud). Anders Bendtsen siger at det gamle navn på sikar var rappekar, dvs. Radbykar, fordi karmageriet var begyndt der.

Hvis Anders Bendtsen har ret i at navnet egentlig betyder Radbykar (og nogen anden forklaring har jeg ikke kunnet opspore), kunne Karhusepottemageriet måske sættes i forbindelse med det teglværk i Hesbjerg som kendes fra midt i 1500-tallet. Dette teglværk blev anlagt af kansler Johan Friis der indkaldte tyskere til driften af det. I 1563 leverede teglværket tagsten til Frederiksborg Slots ladegård, men allerede i 1570erne blev det nedlagt, fordi skovene ikke kunne tåle det store brændselsforbrug (Dalum Klosters jordebog 1587).

I slutningen af 1500-tallet befinder der sig altså nogle personer i Ubberud og omegn der er vant til at arbejde med ler og har forstand på teglbrænding, og som nu er blevet arbejdsløse ved teglværkets lukning. Det er en nærliggende tanke at nogle af disse har givet sig til at lave potter, der er mange eksempler på uklare grænser mellem pottemageri og teglværksdrift i ældre tid. En eller flere af disse pottemagere har slået sig ned på den anden side af sognegrænsen i Kelstrup Skovhuse, hvor der også var velegnet ler og dertil rigeligt med skov og dermed brændsel, og denne husflid er 100 år senere blevet så omfattende at den giver navn til bebyggelsen.

Hvis Karhusepottemageriet står i forbindelse med teglværksdrift kunne det måske forklare at man bruger regulær ovn til brændingen i modsætning til de jyske pottekoners ildgrav, og i modsætning til størstedelen af sortgodsproduktionen.

Og hvis der fra gammel tid har været særlig tæt forbindelse mellem Kelstrupskov og Ubberud kunne det måske også være forklaringen på at dialekten i Kelstrupskov på et enkelt punkt ikke følges med resten af Vissenbjerg sogn men med – Ubberud.

Mens man i Vissenbjerg i ældre tid sagde *blåw', fåw', gåw'* for blå, få, gå ganske som på det øvrige Vestfyn, så udtalte man i Kelstrupskov alle disse ord, og alle andre ord med langt å, med *o: blo', fo', go'* i overensstemmelse med en stribe midtfynske sogne.

Generelle lydligge forskelle, som ikke knytter sig til enkeltord, følger i langt de fleste tilfælde gamle administrative grænser såsom sogne- og herredsgrenser, formentlig af den simple grund at man havde meget mere kontakt med hinanden inden for disse grænser end på tværs af dem, og jo mere kontakt jo mere gensidig påvirkning og dermed sproglig ensartethed. Når grænsen mel-

lem *åw* og *o'* ikke følger sognegrænsen, men skiller Kelstrupskov fra resten af sognet, tyder det på at der i dette tilfælde har været mere kontakt med dem i nabosognet end med de andre Vissenbjergboer, og det er fristende at antage en sammenhæng mellem dette og den mundtlige tradition om forbindelse med Radbykanten.

Der er mange uafklarede spørgsmål i forbindelse med Karhusepottemageriet, og kildesituationen gør det vanskeligt at besvare dem. Jeg har med denne artikel først og fremmest villet gøre de udførlige optegnelser tilgængelige. Takket være disse har vi et godt kendskab til fremstillingsmåden i pottemageriets sidste tid, og til den lokale pottemagerterminologi.

Det faglige udgangspunkt for kommentarerne er sprogligt, jeg har som dialektolog forsøgt at forklare nogle af de betegnelser der blev anvendt af sikarkonerne og skalgrydemændene og sætte dem i relation til andre pottemagertraditioner. Men mit personlige udgangspunkt har i lige så høj grad været en interesse for sikarproduktionens sociale indlejring.

Selve ordet pottemager associeres idag med kunsthåndværk, men Karhusepottemageriet er langt fra sådanne moderne forestillinger. I sin glansperiode er det ikke engang håndværk, men et beskidt, dårligt betalt bierhverv, hvis udøvere ikke blev regnet for noget men befandt sig nær bunden i den lokale sociale pyramide. Pottemageriet leder til brændevinsdrik og til et uordentligt levned hedder det i 1806, og det er da også tydeligt at ægteskab og børnefødsel langt fra altid kommer i denne rækkefølge i pottemagerfamilierne. Der er måde med idyllen. Men her på tærsklen til jubilæumsåret for stavnsbåndsløsningen og fejringen af hvad deraf fulgte, er det måske ingen skade til at blive mindet om at landbefolkningen bestod af andet end gårdmænd. Småårsfolk har også en historie.

1. Tak til Mary Hansen, Vissenbjerg, Kamilla Hansen og Laurits Hansen, Kelstrupskov og Laura Münster, Skallebølle for hjælp med identificering og for oplysninger om de sidste pottemagerfamilier.
2. Jeg takker museumsinspektør Finn Grandt-Nielsen, Odense, som generøst har overladt mig udskrifter af skifter og folketællingslister m.m. fra Kelstrupskov.
3. Talemåden findes også i Skattegraveren 1:150 med stednavnet Kathusene. Da den

er lokaliseret til Vissenbjerg sogn må det være fejl for Karhusene.

4. Iflg. en notits hos Vedel Simonsen skal der også have været lavet sikar i Vigerslev sogn på Store Himmelstrup: »denne Gaard (skal), i Følge Sagnet, det første nogen kan mindes, have været et Karhus, og den der beboede samme, have næret sig af at forfærdige Potter og allehaande Leerkar« (Vedel Simonsen: 1836:192).

Kilder

- Odense Amts Bebyggelsesnavne. Danmarks Stednavne 14. København 1969.
- Pontoppidans Danske Atlas. København 1767-74.
- Svendborg Amts Naturnavne 1. Sunds Herred. Danmarks Stednavne 15. København 1970.
- E. Tång Kristensen: Skattegraveren 1. København 1884.
- L.S. Vedel Simonsen: Efterretning om Borgruinen Himmelstruphuus (Æmelthorpuus) i Fyen. Nordisk Tidsskrift for Oldkyndighed. 3.1836.

Utrykte kilder:

Stednavneoptegnelser og udskrifter fra Vissenbjerg og Tved sogn i Institut for Navneforskning, Københavns Universitet.

Optegnelser efter pottemagerne Peter Mikkelsen, Farre, og Niels Karl Rasmussen, Sorring, i Institut for Dansk Dialektforskning, Københavns Universitet.

Optegnelser og båndoptagelser med:
Niels Christiansen
Kamilla Hansen
Laurits Hansen
Maren Limkilde Hansen
Mary Hansen
Laura Münster, alle fra Kelstrupskov.

Benyttet litteratur:

- Begtrup 1806: G. Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark. I. København.
- Hansen 1972: Sv. Å. Hansen: Økonomisk Vækst i Danmark. I. København.
- Hildebrandt 1963: Reiner Hildebrandt: Ton und Topf. Deutsche Wortforschung 3. Marburg.
- Hofman Bang 1843: Jac. Aall Hofman (Bang): Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende. København.
- Jensen 1924: Andreas G. Jensen: Jydepotten – vort Lands ældste Haandværk. København.
- Lynggård 1972: Finn Lynggård: Jydepotter og Ildgrave. København.

- Nielsen 1971: Henning Nielsen: Det fynske Itri. En historisk-topografisk beskrivelse af Vissenbjerg sogn. Vissenbjerg.
- Rask 1938: Rasmus Rask: De fynske Bønders Sprog. København.
- Rasmussen 1962: Holger Rasmussen: Østjysk Pottemageri. Østjysk Hjemstavn 27.
- Steensberg 1939: Axel Steensberg: Primitive black Pottery in Jutland. Folk-Liv 3.
- Steensberg 1960: Axel Steensberg: Primitivt pottemageri i Europa. I: Folkeliv og Kulturlevn. Studier tilegnet Kai Uldall. København.
- Søgaard 1941: Helge Søgaard: Østjysk Pottemageri. Fortid og Nutid 14.
- Søgaard 1947: Helge Søgaard: Vestdansk Pottemageri. Folk-Liv 11.

Black Pots from Karhuse

The article is about the production of black pots in the village of Karhusene (now known

as Kelstrupskov) in the parish of Vissenbjerg on the island of Funen, from the 17th century

to about 1900. The article is based on notes made by some of the last potters during the 1930's.

Besides the description of the working process and of the local potter terminology an account is given of the extent and history of pottery-making, of the range and distribution of products, and of the social rank of the potters. The connection with other Danish pottery-making, technically and terminologically, is described in brief, and an attempt is made to determine the origin of the pottery-making tradition.

Pottery-making at Karhusene was an extra source of income for many smallholder families. The work was often shared in such a way that the men dug up the clay in the fields and kneaded it, and the women formed the objects. The firing could be done by either sex; distribution, however, was carried out solely by men. The main method of distribution was for them to drive around Funen with a horse and cart and sell the articles directly to the consumers.

The smallholder families produced unglazed black pots, and the major part of the pro-»diahes to strain in«, but they also made chandler pots, semi-deep frying pans, »sætter« (= settling basins) and – especially towards the end of the pottery-making era – a large number of various-sized jars with handles.

The »sikar« women used a primitive potter's wheel that had no lower flywheel – a »kartrille«. The pots were formed by means of pads that were pressed tightly against the flat bottom and then on top of each other with a spiral movement. The lip was formed with a breadth of cloth and a special cloth was used to make the bulge. On the inside of the Karhuse-pots it is possible to see horizontal marks left by the throwing on the »kartrille«, but, in every case, only on the upper 8-10 cm.

The Funen pots can be distinguished from

the more well-known Jutland pots because they have no toes. The ears are upright and connected to the lip of the pots. The sides are straight slightly outwards.

At the time that the notes were made firing took place in a 4 or 5-metre-long, partly-buried kiln that had a brick floor and arch, and was divided into a firing chamber and a kiln chamber by means of a wall in which were a number of holes.

During the first three hours of firing the temperature was kept rather low and was then increased. When the fire was burning as required the firing hole and ventilation hole were blocked with stones and earth so that the pots could get a greyish black colour. The kiln was completely closed for 7 or 8 hours. Because of the chemical composition of the clay, and the less than careful way in which the clay was handled, the Karhuse-pots were not very suitable for using over an open fire.

At the beginning of the 19th century about 30 families were engaged in pottery-making, with an annual production of about 3000 vessels per family. Later, production declined and around 1910 ceased completely. There is a connection between this decline and the more favourable trade conditions that agriculture was experiencing; added to which is the fact that pottery-making was a sideline business that was held in little esteem.

Towards the end there was an attempt by one family to turn the sideline into its main occupation. This family had an annual production of about 20.000 pots and employed several »sikar« women. Later, a skilled potter was employed and technological improvements were made (kneading in a horse-drawn kneading machine; polishing with a grinding disc instead of by scraping), and there was a beginning production of glazed earthenware. An attempt to adapt to a changing market.

The notes were made in this period and

this raises a problem. The kiln that is described in the notes, and the terms that are used about the various parts of it, correspond completely to the type of kiln that was used in Sorring in east Jutland. This was where the skilled potter came from, which might mean that this type of kiln was introduced here by him.

It has not been possible to establish any significant connections with black pottery making, neither from a technical nor from a terminological point of view. On the other hand there is undoubtedly a connection with urban pottery-making. This might be due to contacts that were made with urban potters at the close of the 19th century, but contacts may have been established at a much earlier date.

According to oral tradition, the pottery-making began at Radby in the neighbouring parish of Ubberud. This tradition is given credence by the old name that was used for »sika« - rappekar, i.e. Radby kar (kar = vessel).

The pottery-making at Karhusene may have a connection with Hesbjerg brickworks, which was in operation in the middle of the 16th century and which was closed down in the 1570's. A connection with a brickworks would explain the use of proper kilns for firing, which was a rare occurrence in black-pot production. That there was a close connection with the neighbouring parish is supported by certain dialectal similarities.

Damaskvæverens datter

*En optegnelse af Marie Pedersen
Med indledning og efterskrift*

af NIELS OXENVAD

I 1963-årgangen af »Fynske Minder« bragtes en artikel om nogle damaskvævede duge fra 1850'erne og 1860'erne, som efter deres ensartede udformning måtte kunne tilskrives én og samme mester. Og denne mester kunne – via en beretning om en udstilling i Odense 1858 – identificeres som damaskvæver Chr. Pedersen i Hårby (senere Odense), efter hvem der er bevaret bl.a. en regnskabsbog for årene 1844-62. Med denne regnskabsbog som udgangspunkt var det dernæst muligt at sandsynliggøre omfanget, til dels også sammensætningen i Chr. Pedersens produktion i den nævnte årrække, ligesom hans kundekreds kunne bestemmes.¹

Adskillige år senere bliver artiklens forfatter så gjort opmærksom på, at der eksisterer en beretning om denne damaskvævers liv og virke, forfattet i 1938 af hans datter, Marie Pedersen, Odense.² Da denne beretning naturligt nok indeholder mangan oplysning, som ikke kan – eller ikke kunne – udtrages af en regnskabsbog eller et selv nok så stort og velbevaret genstandsmateriale, fortjener den at blive aftrykt i den samme årbog, hvor 1963-undersøgelsen publiceredes. Den bruges altså her som et supplement til undersøgelsen og til uddybning af de emner, der allerede er berørt i artiklen.

Beretningen eller optegnelsen, som Marie Pedersen har kaldt »Om min Fader, Damaskvæver Christian Pedersen's Liv og Virke«, er nedskrevet i 1938, og det vil igen sige på samme tidspunkt, hvor hun også på anden vis sikrede sin fars indsats mod forglemmelse. I dette år modtog nemlig Odense Bys Museer (Fyns Folkemuseum, nu Møntergården) fra hende en række genstande, hidhørende fra faderens virke som damaskvæver i Hårby, senere i Odense.

Marie Pedersens beretning bringes herefter (s. 80-86) med hendes ortografi og tegnsætning, blot er stoffet for oversigtlighedens skyld hér opdelt i flere afsnit, hvor originalen er udformet som én lang beretning, uden ophold:

Min Fader var født 1821 15/10 i Haarby og i 1843 (1844) begyndte han paa Damaskvæveriet, som han i 1843 havde lært paa *Brobygaard* i Sdr. Broby Sogn. Saavidt jeg ved var det Staten der havde fremskaffet det fornødne for at afhjælpe Erhverv og Haandværk, i Lighed med Hørproduktionen, som dreves andetsteds paa Fyn (Omkring ved Brahetrolleborg).³ Der gaves visse Lettelser for dem som lærte Haandværket, saasom Frihed for Soldatertjeneste, hvilket ikke havde nogen Betydning for ham, da han var kasseret paa Grund af manglende syn paa det ene Øje.

Efter endt Læretid købte han Maskine »Jaquard« og Redskaber (hvilket fremgaar af hans Regnskabsbog som Folkemuseet i Odense ejer) og begyndte at væve Damask. Han havde vel nok forud vævet Drejl, Hvergarn, Lagenlærred og andre Ting; dengang alt af Hjemmespundet Garn (Tvist, Bomuld dog undtaget) farvet Hørgarn brugtes til mange ting Dynebetræk og lignende.

Fig. 1. Chr. Pedersens tegning (»patron«) til damaskvævet portræt af kong Frederik VII. Selve portrættet er tegnet på kvadreret papir, udklippet og opklæbet på karton. 1848-49. 61 x 47 cm. Møntergården, mus. nr. 244/1938. Wermund Bendtsen fot.

Fig. 2. Portræt af socialistlederen Louis Pio, vævet i damask af Chr. Pedersen. Ca. 1871. 12.5 x 9 cm (den øvre del af det ovalt afmaskede portræt mangler). Møntergården. mus. nr. 249/1938. Wermund Bendtsen fot.

Han fik snart en større Kundekreds, især fra de mange omliggende Herregaarde. Mønstrene med de mange dertil hørende Papkort var tyske, formentlig fremskaffet gennem Lærestedet. Min Fader begyndte dog ogsaa selv at tegne Mønstre og fremstille Papkortene, der bestod af gennemhullede Papstykker, huggede efter Mønstertegningen et Hul for hver udfyldt Firkant. Mønsteret var tegnet paa kvadreret Papir; blandt andet tegnede han nogle Herregaarde, hvor han kunde skaffe sig et Billede at tegne efter; Frederikslund (nu Krengerup) var en af dem; herved var han istand til at væve Duge, hvori Herregaarden samt Navn og Aarstal var indvævet efter Kundernes Ønske. Hans Regnskabsbog udviser Navnene paa en Del af Kunderne.

Om han selv har bygget huset i Haarby Kirkemark ved jeg ikke bestemt, men antager det. I den ene Halvdel af Huset var der Vævestue, med Vinduer

til begge Sider og i Gavlen, der var Plads til 4 Væve (maaske 6). Huset havde lidt højere til Loftet end de sædvanlige Landsbyhuse, da Maskinerne skulde anbringes ovenpaa Vævene. Maskinerne traadtes med Fødderne.

I 1848 eller maaske lidt senere tegnede og vævede han et billede af Kong Frederik VII (Museet ejer Mønstertegningen). Billedet udførtes i sort og hvid Silke; saavidt jeg ved blev der vævet 3 Billeder, et blev tilstillet Kongen, et andet blev købt af nogle Mænd på Als, om det var privat eller kommunalt ved jeg ikke, et tredje er i en Sønesøns Eje (Gartner Christian Pedersen Lunavej 2 Rødovre pr. Vanløse)⁴ dette sidste er dog ikke helt vellykket idet Silken »Isletten« ikke har været af samme Finhed hvorved der er fremkommen et fladere Bælte, vistnok henover Panden. Jeg har en Forestilling om at Prisen for det solgte Billede var 100 Rigsdaler.

Væversvendene fik foruden Kost og Logi et Vederlag. Min Fader giftede sig i sit 38 Aar. I Krigsaaret 1864 var der Stilstand i Væveriet, min Fader lærte da af en Maler og Fotograf Thieme,⁵ bosat i Haarby men vistnok Københavner, at fotografere, købte hans Fotografi Apparat hvorefter han gav sig til at fotografere, dels Egnens Folk, dels de mange Soldater som var indkvarteret i Byen og Omegnen. Store Troppestykker kom gennem Haarby der ligger ved Hovedlandevejen gennem Fyn til Faaborg med Overfart fra Bøjden til Als. Jeg erindrer ogsaa at min Fader og Moder tog til andre Landsbyer og fotograferede og derved tjente en Del.

Efter Krigen fortsattes Væveriet, men det sygnede efterhaanden hen idet Væveriet og især Damaskvæveriet nu blev erobret af de store Fabriker og Tiderne medførte at Hjemmeproduktionen af Garn efterhaanden ophørte og der var ikke brug Brug for saamange Haandvævere.

I Ægteskabet var der 3 Børn: en Søn født 1859 død 1910, en Datter, Undertegnede, født 1861 – en Datter født 1865 død 1870. Min Fader og hans Brødre var musikalske og der blev ofte musiceret i Hjemmet; min Fader spillede Violin, blæste paa Fløjte, spillede Klaver og Harmonica, alt efter Gehør. I de Tider var det en Sjældenhed at en Husmand og Haandværker havde Klaver.⁶

Som ungt Menneske lærte han sig selv tysk og gjorde en Rejse til Hamburg; en langsom og besværlig Rejse i de Tider før Banerne kom frem, saavidt jeg ved sejlede han fra Faaborg med en »Smakke«.

I 1868 i Efteraaret solgte han Huset i Haarby til Kommunen, at bruge som Fattiggård, og flyttede til Odense hvor han købte et lille Hus i Grynhusene, nuværende Georgsgade 23. Han byggede et mindre Hus i Haarby Kirke-

Fig. 3. Serviet, damask. Prospekt af det 2. Christiansborg under korslagte flag, på halv, med slottets navn og årstallet 1884 indvævet. 1884, måske først 1888. Br. 74,6. L. 75,5 cm. 5-bindig satin. Trådtæthed 36/32 pr. cm². Vævet af Chr. Pedersen, Odense. Damask & drejl-registreringen nr. 171/1. Privatej. Niels Elswing fot. Dug med samme mønster (ca. 150 x 150 cm) kendes fra privatej på Fyn. – Flagene på halv hentyder til slottets brand 1884.

mark hvor han og en Hjælper vævede, han tog saa af og til et længere Ophold i Odense, hvor han ogsaa havde en Væv; men i Længden blev det for besværligt og gav ikke Fortjeneste nok hvorfor han solgte Huset i Haarby og byggede Værksted som Baghus til Ejendommen i Odense.

Den dybeste Grund til Flytningen var sikkert at han mente at kunne give Børnene en bedre Skoleundervisning; han havde selv følt Savnet og havde stor Trang til Kundskaber.

Væveriet blev nu nærmest at væve Hvergarn, Haandklæder og lignende. Hvergarn blev ofte vævet til Farverne som afkøbte Bønderne deres Uld og solgte Hvergarnet til dem; af og til vævede han noget Dækketøj for egen Regning som han saa afsatte til Byens og Omegnens Folk.

Det sidste større Arbejde min Fader udførte var i Aarene 1875-76. Da Vett & Wessel, som nylig havde aabnet en Filial her i Byen, skulde levere en del Dækketøj til Kammerherre Sehested Juul, Ravnholdt. Fabrikken i København havde ikke Væve hvorpaa der kunde væves saa brede Duge, Dugenes Bredde skulde være 3 og 3½ Alen, hvorfor de henvendte sig til min Fader. Der blev givet ham en ganske primitiv Skitse af hvorledes de havde tænkt sig

Fig. 4. Chr. Pedersens tegning til Christiansborg-dugen med angivelse af midterpartiet (»spejlet«) og de omgivende borter. 54 x 25 cm. Møntergården, mus. nr. 243/1938. Wer-mund Bendtsen fot. Christiansborg-dugen er vævet i såkaldt spidsforretning, så at højre halvdels mønster gentages spejlvendt i venstre halvdel over en lodret akse.

Fig. 5. Forarbejde til Christiansborg-dugens patron, indeholdende detaljer af mønstret i »spejlet«. Møntergården, mus. nr. 242/1938. Wermund Bendtsen fot.

Mønsteret ordnet; en Bort af Egeblade, Bunden skulde være glat med smaa Strøbuketter af Myrter og Forglemmigejer; midt paa 2 store Krands af Egeblade omsluttende Kammerherrens og Kammerherreindens Vaabenskjold, Navnetræk og Aarstal i Hjørnerne. Min Fader lavede saa Tegningerne, jeg husker at han gik ud i Skoven og samlede Egeblade og Grene; samt fik tilsendt nogle Segl med Vaabenskjoldene. Tegningen blev godkendt og han gik saa i Gang med de store Forarbejder: at hugge de mange Tusinde Kort som blev nummererede og bunden sammen i 4 Længder, der maatte nemlig anvendes 4 Jacquard Maskiner ovenpaa Væven, da hver Maskine kun kunde tage en begrændset Del af Mønsteret; der skulde gode Kræfter til at træde de 4 Maskiner. Som Medhjælper til Vævningen havde han en Brodersøn Jørgen Jørgensen. Jeg formoder at Vett & Wessel selv leverede Garnet. Dugene var 18 Alen lange og der hørte 36 Servietter til hver, jeg husker ikke hvormange Sæt der blev vævet. Det blev afleveret i 1877. Dækketøjet eksisterer sikkert endnu paa Ravnholdt.

I 1888 udstillede han i København og han vævede Duge og Servietter i Anledning af Kong Christian IX Guldbryllup (eller Regerings Jubilæum) med Christiansborg Slot som Midtfigur. Museet har en tegning heraf.

Alt dette gav dog kun smaa Indtægter. Han lavede en Prøvebog med smaa Drejlsmønstre til Kjoletøj og vedføjede Arbejdstegninger, til Brug for andre Haandvævere; og solgte dem saavidt jeg husker for 35 Øre pr. Stk. Han prø-

vede paa at fotografere Billeder, nærmest efter Lithografier, klæbde dem op og prøvede at sælge dem. Altsaa Forløbere for Prospektkortene. Forretnings Talent havde han slet ikke, saa det blev altsammen kun til Forsøg, og Fortjenesten ringe. Da Socialismen i cirka 1871 kom her til Landet var han meget optaget deraf, vævede endogsaa et Billede af Louis Pio (som Museet ejer), dog mindre omhyggeligt udført. Det var hans Tanke at det kunde sælges til Arbejderne og skulde derfor være billigt. Med hans hele Indstilling overfor Samfundet, modtog han Socialismen næsten som et Evangelium.

Hans Karaktertræk var Sandhedskærlighed og en udpræget Retfærdighedssans, Godhed og Medfølelse med de Smaa i Samfundet. Han døde i Juli 1896 i sit 75 Aar; de sidste Aar led han meget af Asthma og kunde ikke arbejde, saa de økonomiske Kaar blev efterhaanden meget smaa.

Odense 18/7-38

M. Pedersen

Om meddeleren, hvis fulde navn var Anne Marie Pedersen (1861-1939), kan det oplyses, at hun ligesom sin far damaskvæveren, var i besiddelse af et ikke ubetydeligt tegnetalent – et talent, som også hun kom til at udnytte erhvervs-mæssigt. I adskillige år, fra 1911 og frem til få år før sin død, drev hun en højt estimeret broderiforretning i ejd. Kongensgade 19, Odense. Hun erindres endnu som en dame med usædvanlige evner til mønstertegning. Hun har således tegnet mønstrene til mange alterduge og altertæpper i fynske kirker. Blandt hendes arbejder kan også nævnes en fin dåbskjole til herregården Egeskov, og så var hun ekspert i at lave fortegninger til monogrammer – også spejlmogrammer – hvormed man helt op imod vor tid navnemærkede dækketøjet på fynske herregårde.⁷ Marie Pedersen tog altså ikke alene sine tegnegaver i arv fra faderen, hun kom også til at betjene det samme sociale lag, som hos hendes far havde ladet fint damaskvævet dækketøj fremstille.

Marie Pedersens optegnelse om faderens liv og virke er ganske vist affattet mange år efter dennes død. I 1938 havde Chr. Pedersen været død i 42 år, og selv nærmede Marie Pedersen sig de 80 år. Disse forhold til trods må den til-lægges høj kildeværdi. På tiltalende vis tager Marie Pedersen passende for-behold (»saavidt jeg ved«), hvor hun ikke er helt sikker i sin sag, og hun gør også opmærksom på, at denne eller hin oplysning er baseret på faderens regnskabsbog, som hun i 1938 skænkede til museet (nu Møntergården) og som også var en vigtig kilde til den undersøgelse, som publiceredes i 1963-årgangen af »Fynske Minder«.

I gennem hendes beretning tegner der sig et billede af en begavet og flittig kunsthåndværker, hvis håndvæveri havde sin blomstringstid i årene fra 1840'ernes midte og frem til midten af 1860'erne, hvor konkurrencen fra den nyetablerede tekstilindustri blev så stærk, at damaskvævning som håndværk efterhånden sygnede hen. Så stærk var åbenbart konkurrencen, at Chr. Pedersen på et vist tidspunkt forsøgte at supplere sine svindende indtægter ved fremstilling og salg af en slags prospektkort. Herved fik han lejlighed til at udnytte de færdigheder som fotograf, han havde tilegnet sig i krigsåret 1864 og med det samme gjort flittigt brug af – sikkert en alternativ levevej på et tidspunkt, hvor væveværkstedet måtte ligge stille hen på grund af krigen og dens indkaldelser af alle våbenføre mænd, herunder også vævesvendene.

Marie Pedersen, som var født i 1861, har kun været 7-8 år gammel, da faderen flyttede sin bopæl og det meste af væveriet fra Hårby til Odense. Hun har således næppe nogen personlig erindring om de gode år, hvor der til væverhuset på Hårby kirkemark blev sendt mængder af hørgarn fra det vestlige Fyns herregårde og præstegårde m.m., med besked på at oparbejde dette i damaskes duge og servietter. Til gengæld har hun som stor pige – og ung pige – i Odense været vidne til den stagnation og tilbagegang, som satte sit præg på de sidste 20-25 år af faderens liv.

Med en enkelt undtagelse – derfor den fyldige omtale af bestillingen fra Ravnholt – udeblev bestillingerne fra de fynske herregårde. Damaskvævningen indskrænkede sig nu til dækketøj, som Chr. Pedersen fremstillede »for egen regning«, d.v.s. uden egentlige bestillinger fra kunderne, i håb om at kunne afsætte dette til familier i Odense by og nærmeste omegn. Denne del af værkstedets produktion har næppe været stor af omfang.

Nok så betydningsfuld har vævningen af hvergarn været. Hvergarn (stof med islæt af uld og trend af hør, tvist eller blår) blev ganske vist også vævet i Hårby, men kun i meget lille omfang, sammenlignet med damask- og drejlsvævet linned. Odenses farvere leverede – som beskrevet – materialerne, Chr. Pedersen stod for opvævningen og har formentlig fået en ret beskeden væveløn pr. alen, hvorefter farverne afsatte det igen til bønderne i deres kundekreds. For en damaskvæver som Chr. Pedersen kan det ikke have været tilfredsstillende, og hans datter lægger da heller ikke skjul på, at det økonomiske resultat var beskedent.

Marie Pedersens beretning indeholder nogle vigtige oplysninger, som ikke kunne uddrages af det materiale, som lå til grund for 1963-artiklen.

Ifølge hende startede Chr. Pedersen sin virksomhed som damaskvæver

Fig. 6. Chr. Pedersens tegning til dug, der som midtermotiv har haft en gengivelse af det da nyopførte rådhus i Odense. 1884-88. 34 x 36 cm. Møntergården, mus. nr. 241/1938. Wer-mund Bendtsen fot. Dugens bort af ege-blade er formentlig en gentagelse af det i Marie Pedersens beretning nævnte Ravnhold-dækketøjs bort.

med indkøbte tyske mønstre som hjælpemiddel. Hun formoder, at disse blev indkøbt gennem lærestedet (vævefabrikken på Brobygård), måske endda i form af de »hulkort« der skulle anvendes til at aktivere den Jacquard-maskine, der monteredes oven på væven. Herved bekræftes den iagttagelse, som er gjort af Charlotte Portman (Paludan) og som viser at Chr. Pedersen bl.a. har betjent sig af en tysk mønsterbog, kaldet »Weber-, Bild- und Musterzeitung ... für Damastweberei«, der udkom i Leipzig i årene 1845-47.⁸ Her må det erindres, at Chr. Pedersen slog sig ned som selvstændig væver i efteråret 1844, altså næsten samtidig med det tyske mønsterværks udgivelse.

De herregårdsprospekter som udfylder »spejlet« i flertallet af de kendte Chr. Pedersen-duge, er imidlertid hans eget værk, og datteren kan oplyse, at han ved mønsterets udformning har anvendt eksisterende billeder af de pågældende herregårde som forlæg, hvor sådanne kunne fremskaffes. I det hele taget turde det af datterens beskrivelse fremgå, at Chr. Pedersen i meget høj grad selv har udformet sine mønstre, har tegnet de såkaldte patroner og har omsat disse i tusindvis af hulkort til aktivering af Jacquardmaskinen.⁹ Helt betagende er det at læse om denne damaskvævers sidste større leverance i denne art, duge og servietter i stort antal til Ravnholt fra 1875-76. I dette

tilfælde har han åbenbart ikke betjent sig af eksisterende mønstre, i hvert fald ikke til de dele af mønsteret, som skulle gengive bestillerens navnetræk og våbenskjolde.

Den ofte nævnte Jacquardmaskine, af hvilken der til Ravnholt-dækketøjet skulle bruges hele 4 stk., var en teknisk opfindelse, som var relativt ny i Danmark og på Fyn, da Chr. Pedersen startede som damaskvæver. Som det tidligere er påvist og som det også fremgår af datterens optegnelse, havde Chr. Pedersen anvendt denne teknik lige fra begyndelsen. Indførelsen af denne »ny teknik« kan dateres ret så nøje, idet man tør regne med, at den første vævestol med påsat Jacquard-maskine kom i anvendelse på Fyn hos væveren Jens Jørgensen i Stige nord for Odense i året 1833. Inden der var gået ret mange år, var der hele 6 vævestole af denne slags i gang i Lumby sogn.¹⁰ Man kan vel regne med, at denne teknik næsten samtidig blev indført i »Sønderbroye Sogns Væverie paa Brobygaard«, hvilket var Brobygård-fabrikken officielle betegnelse, og det var netop hér, den unge Chr. Pedersen fik sin oplæring.

Uden den Jacquard'ske vævestol ville Chr. Pedersen umuligt have kunnet fremstille de vævede portrætter, som datteren også omtaler. De har begge Jacquard-maskinen som teknisk forudsætning. Det startede med et fint portræt af Frederik VII, udført i silke og derfor relativt dyrt at fremstille, og det sluttede med et billigt fremstillet portræt af Louis Pio, som Chr. Pedersen havde tænkt sig skulle have sin plads i mangfoldige arbejderhjem. Med billeder af grundlovgiveren fra 1849 og socialismens førstemand i Danmark omkr. 1871 må man sige, at damaskvæveren også har dokumenteret sans for aktualiteten. At denne sans ikke fik en økonomisk gevinst til følge, fremgår af datterens beretning. Det er ganske tankevækkende, at en håndværker, som fremfor nogen har ernæret sig ved leverancer til de højeste sociale lag på den tids Fyn, inderst inde modtog »socialismen næsten som et evangelium« og forsøgte at omsætte denne sin politiske sympati i praktisk handling, ved fremstilling af det nævnte Louis Pio-portræt.

Louis Pio's portræt, vævet i damaskvævningens teknik ved hjælp af Jacquard-maskinen, er i sin art så fjernt fra det fine bordlinned, vævet hvidt i hvidt, som Chr. Pedersen havde fremstillet i store mængder i sine bedste år og som han fik lejlighed til at fremstille endnu en gang i midten af 1870'erne, hvor konkurrenten, tekstilindustrien, nødtvungent måtte give en større bestilling videre til en håndvæver. Dette lille billede – og sikkert også den noget yngre Lars Clausens vævede billeder med bibelske motiver¹¹ er nok et

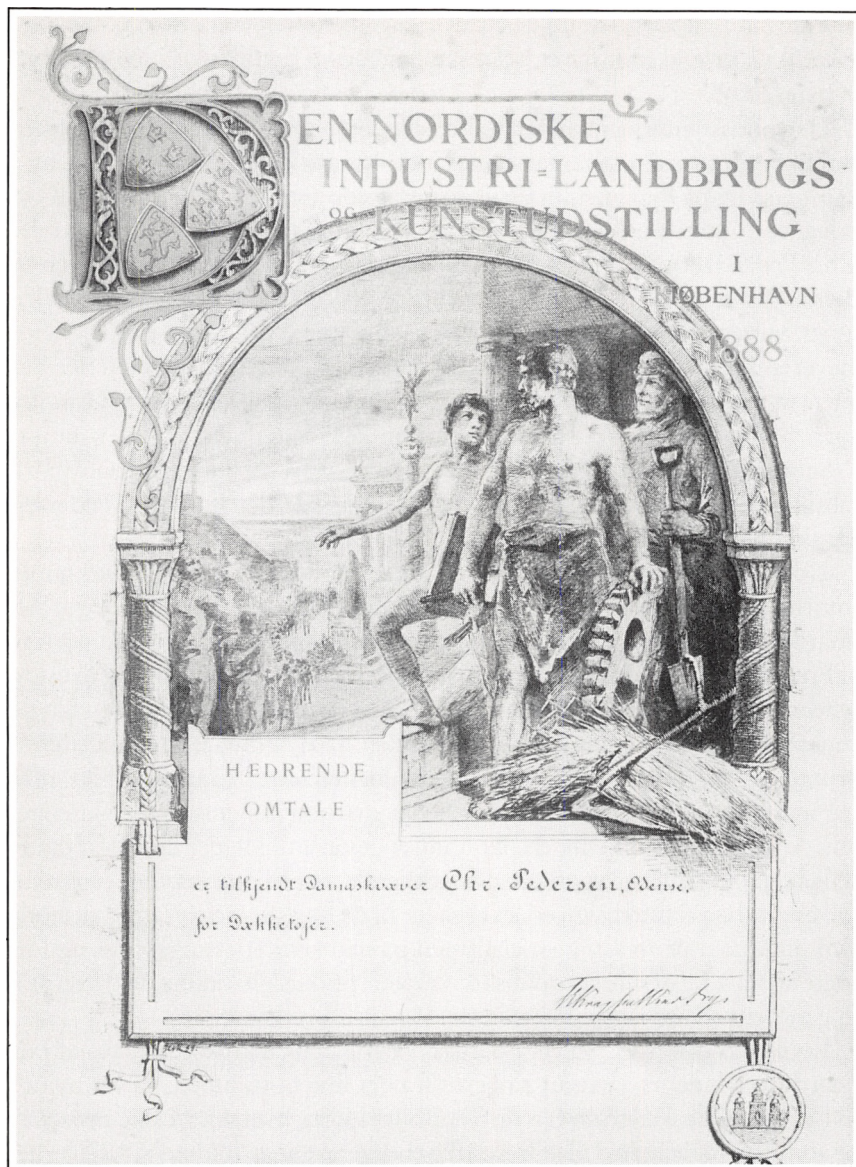

Fig. 7. Diplom (hædrende omtale), som i 1888 tilkendes Chr. Pedersen for dækketøj, som han havde indsendt til Den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i København s.å. Møntergården, mus. nr. 245/1938. Wermund Bentsen fot.

tegn på den krisetilstand, håndværket efterhånden var kommet i. Det ser ud til, at de fremmeste blandt damaskvæverne hérved søgte sig en »niche«, hvor de uden konkurrence fra tekstilindustrien kunne finde anvendelse for deres evner og erfaring – og for de vævestole, som stod der og ikke længere blev brugt. Marie Pedersens optegnelse kan ganske vist ikke tages til indtægt for netop denne antagelse, men at damaskvævning – som håndvævning – generelt var på retræten i de år, hun selv kunne huske, dokumenteres til fulde af den beretning om »Damaskvæver Christian Pedersens Liv og Virke«, hvormed hun har villet sætte sin far et minde.

1. Niels Oxenvad, Damaskvæveren Chr. Pedersen i Hårby, Fynske Minder 1963 s. 67-80.
2. Optegnelsen er i fotokopi tilsendt OBM af Poul A. Jørgensen, Hårby; den originale optegnelse tilh. Chr. Pedersens oldebarn, afd. ing. H. P. Simonsen, Hårby.
3. Marie Pedersen henviser her til høravlingsinstituttet på Lykkenssæde, jvf. artikel af Jens Pilegaard i Fynske Årbøger 1953 s. 52. ff.
4. Vedr. Chr. Pedersens familiære forhold henvises til C.J. Vestergaard, Stamtavle over Slægten Kjøng, 1946, s. 9ff.
5. Den i optegnelsen nævnte maler & fotograf Thieme må være fotograf C.C. Thieme (f. 1832 i Odense), som først i 1860'erne var etableret som fotograf i København. I 1864 ægtede han i Nyborg en svensk kollega ved navn Nathalie Rademacher. C.C. Thiemes senere skæbne og dødsår kendes ikke. Bjørn Ochsner: Fotografer i og fra Danmark til og med år 1920, II (1986) s. 804.
6. Chr. Pedersens regnskabsbog 1844-62 (Møntergården mus. nr. 248/1938) indeholder den oplysning, at han indenfor tidsrummet 1845-51 indkøbte et klaver til 10 rdl., endnu et klaver til 7 rdl. samt en violin til 5 rdl.
7. Oplysningerne om Marie Pedersen er medd. af hendes grandniece, Anne Marie Sørensen, Odense. Odense Vejviser har Marie Pedersen som indehaver af en broderihandel og »Odense Tegnekontor« i ejd. Kongensgade 19 frem til 1929-30. I vejviseren 1931-33 bor hun som rentier i Vindegade 57, og fra 1937 bor hun i Georgsgade 27, barndomshjemmet. – Broderihandelen ophørte vistnok at eksistere ved Marie Pedersens afgang, men »Odense Tegnekontor« bestod endnu i 1931-33, dog med en frk. Hansen som indehaver og på adressen Kongensgade 23.
8. Charlotte Portmann (Paludan), Nogle fynske damaskmønstre og deres tyske oprindelse, Fynske Minder 1969 s. 56ff.
9. I marts 1848 fik Chr. Pedersen efter ansøgning et tilskud på 30 rdl. til anskaffelse af en »slagmaskine«, til fremstilling af de hul- eller mønsterkort, hvorved Jacquardmaskinen aktiveredes. Fyns Stifts patriotiske Selskab, forh. prot. III, 1842-71. LA Od.
10. Niels Oxenvad, Fynske damask- og drejlsvævninger (i: Damask og drejl. Dækketøjets historie i Danmark (red.: Rigmor Krarup og Charlotte Paludan). Udkommer primo 1988.
11. Niels Oxenvad, Wedellsborg-væveren Lars Clausen, Fynske Minder 1964 s. 143ff.

The damask-weaver's daughter

In the 1963 edition of this annual publication there was an article about a Funen damask weaver. The basis of the research, the results of which were presented here, was a large number of uniform damask table-cloths, featuring Funen manor houses as the central motif. Press coverage of an exhibition made it possible to identify the master weaver of the unsigned table-cloths as the damask weaver Christian Pedersen (1821-96), formerly resident in the village of Hårby on West Funen, later in Odense.

Since then, the author has been made aware of notes written by the damask-weaver's daughter (Marie Pedersen, 1861-1939), in which she has described her father's life and work. The daughter's account supplements, and adds nuances to, the picture that was

drawn in 1963 of this craftsman. Her account is especially interesting in that it illustrates the situation that arose towards the end of the 1860's, when the textile industry began taking over an increasing share of the market. The hand-weavers were ousted from their most important field of production – damask and drill table linen; some of them, including Christian Pedersen, had to find other products (for example, damask-woven pictures) that would enable them to utilize their experience and their technical facilities (the Jacquard machine). The other possibility was to base their production on material such as linsey-woolsey, because it would be unprofitable for the textile industry to compete in such production.

Fynske gårde 1850-1925

– et bygningshistorisk projekt udført af Den fynske Landsby

af TORBEN GRØNGAARD JEPPESEN

I Fynske Minder 1985 gav jeg i artiklen »Landbygninger og -byggeskik som arbejdsfelt« en oversigt over Den fynske Landsbys arbejde med bygningshistorie og bygningsbevaring siden museets start i 1941/42. Medens ressourcerne i de første 10-15 år i Den fynske Landsbys levetid udelukkende koncentreredes om genopbygning af de mange bygninger, indretning af interiører og etablering af de rette miljøer omkring bygningerne, blev der fra 1950'erne flere pauser i byggeprogrammet, som gjorde det muligt også at foretage registreringer af bygninger rundt om på Fyn – bygninger, der ikke skulle flyttes. Baggrunden herfor er, at Den fynske Landsby – som alle øvrige museer – er forpligtet til at indsamle, udforske, bevare og formidle viden om sider af den danske kulturhistorie. For Den fynske Landsbys vedkommende gælder det den fynske bondekultur med udgangspunkt i bygningerne.

Indtil for nylig har museets bygningsregistreringer primært rettet sig mod landbygninger opført i bindingsværk og samtidig i vid udstrækning været bygninger, der stod over for nedrivning. Den fynske Landsbys indsats kan sammenlignes med arkæologernes »nødudgravninger« af levn fra fortiden før ødelæggelse som følge af vejbyggeri, gasledninger og lignende. Registreringsarbejdet har således omfattet enkeltstående bygningsanlæg, hvor form og niveau for dokumentation gennem beskrivelse, fotografering og opmåling er afgjort i det konkrete tilfælde.

Som nævnt i afslutningen af artiklen i Fynske Minder 1985 indledte museet i slutningen af 1984 en større undersøgelse, hvis formål er at kortlægge og beskrive de fynske gårdes bygnings- og arkitekturhistorie fra midten af forrige århundrede til ind i de første årtier af vort århundrede. Med igangsættelsen af denne undersøgelse, som i det følgende nærmere skal præsenteres, har museet ændret sin indsamlings- og dokumentationspolitik således, at i forvejen opstillede mål og problemstillinger søges belyst gennem flerårige undersøgelsesprogrammer. Herved er det på den ene side muligt at indsamle et systematisk tilvejebragt kildemateriale til behandling af udvalgte centrale

emner og tidsepoker inden for museets virkningsfelt, og på den anden side at gennemføre egentlige forskningsopgaver. Sidstnævnte er en fundamental forudsætning for at sammenfatte og forstå de mange indsamlede oplysninger, beretninger, genstande m.m. og omsætte denne viden til formidling i skrift, udstilling eller foredrag.

I disse år satser museet næsten alle undersøgelsesressourcer – suppleret med betydelige tilskud fra Carlsbergfondet, Statens Museumsnævn samt en række fonde og institutioner - på det bygningshistoriske projekt »Fynske gårde 1850-1925« med undertitlen »en arkitektonisk og økonomisk undersøgelse af det fynske gårdbyggeri på overgangen mellem bindingsværk og grundmur«. Idé og målsætning formuleredes allerede i 1983, men grundet bl.a. arbejdet med at overskue og tilvejebringe relevante kildegrupper – herom senere – kunne undersøgelsen først sættes i værk i slutningen af 1984. Efter planen skal materialeindsamlingen i form af kildestudier, beskrivelse af eksisterende bygninger, opmålinger, fotoregistreringer m.m. være afsluttet med udgangen af 1988, medens 1989 skal bruges til endelig bearbejdning og publicering.

Godt og vel halvgået i projektet kan der passende nu gives læserne af Fynske Minder en lidt grundigere introduktion til projektet, dets mål, arbejdsmetoder og hidtige forløb.

Baggrund

Motiverne til netop at tage de fynske gårdes bygnings- og arkitekturhistorie fra midten af 1800-tallet til ind i 1900-tallets begyndelse op har været adskillige. Her skal blot nævnes nogle overordnede overvejelser.

Som allerede nævnt har det fynske bindingsværksbyggeri – det vil i princippet sige bygninger fra 1600-tallet til hen mod midten af 1800-tallet – allerede i en lang årrække været gjort til genstande for større og mindre undersøgelser. Den fynske Landsby har siden midten af 1950'erne – udover sin egen bestand af bindingsværksgårde og huse – registreret og dokumenteret et betydeligt antal landbygninger fra tiden før 1850. Men herudover er fynske gårde og huse ved tidligere lejligheder blevet udforsket. Allerede i 1920'erne og 30'erne gennemførte Kai Uldall og Halvor Zangenberg, begge fra Nationalmuseet en række besigtigelser primært med henblik på at finde egnede bygninger til Frilandsmuseets fynske afdeling. Men grundet den særlige fynske sulekonstruktion, der fandtes bevaret på Vestfyn, foretoges herud-

over en række registreringer og beskrivelser heraf. Disse undersøgelser suppleredes yderligere i 1950'erne hvor Nationalmuseets »Bondegårdsundersøgelser«, indledt i 1940'erne, var nået til Fyn. I løbet af få år blev et stort antal velbevarede bindingsværksgårde og huse fra før midten af 1800-årene registreret ved hjælp af beskrivelser og fotografier, i nogle tilfælde med skitsemålinger af grundplan og konstruktionsdetaljer. Det indsamlede materiale fra de sidstnævnte undersøgelser ligger i dag på Nationalmuseets »Bondegårdsundersøgelsearnes arkiv«, og på baggrund heraf er gennem årene udgivet en række mindre publikationer og artikler enten om byggeskikken generelt i Danmark før 1850, eller specifikt om visse egne, således også om Fyn. Bondegårdsundersøgelserne rettede sig udelukkende mod landbygninger opført før 1800, dog senere også bygninger opført frem til omkring 1850.¹

Det landlige byggeri efter denne tid har ikke dengang eller senere interesseret hverken bygningshistorikere eller museer. I bindet om Landbrugets huse i Gyldendals Danmarks Arkitektur, udgivet i 1980, står således »Den til foragt grænsende ligegyldighed for dette fornemme byggeri (her menes 1800-tallets grundmursbyggeri) findes ikke alene hos de ejere, som nu ødelægger det med moderne vinduer, men også hos de bygningshistorikere og museumsfolk, der alene interesserer sig for bindingsværksbygninger med åbent ildsted«². Og denne manglende interesse til trods for, at der netop i løbet af 1800-tallet for største delen af landet sker et markant brud i byggeskikken, og at der fra midten af århundredet bygges meget. Det gamle bindingsværksbyggeri erstattes af huse helt i grundmur, og ikke nok med det, der introduceres i hastigt tempo nye byggematerialer, konstruktioner og husindretninger. Det ser ligeledes ud til, at netop perioden midten af 1800-årene til ind i de første årtier af vort århundrede er en periode med utrolig stærk byggeaktivitet, ikke blot målt i nye bygninger, men også i samlet bebygget areal.

Baggrunden for de nye byggemåder og byggeintensiteten skal formentlig søges i den øgede økonomiske vækst, som landbruget oplevede fra ca. 1930 og fremefter kombineret med udviklingen i samfundet som helhed med etablering af industrier, større samhandel, bedre kommunikationsveje m.m. Det er en spændende periode, hvor grunden lægges til mange af de samfundsmæssige strukturer, vi i dag kender.

Men vor viden om denne tids byggeaktivitet, dens introduktion, omfang, art, kronologi og finansiering, er såre begrænset. Det samme gælder de dybereliggende årsager til bygningernes konkrete udformning, brug og stør-

relse. Bygningerne er rejst som elementer i de enkelte gårdes produktion, hvor hver bygning eller hvert rum i en bygning har spillet en rolle i gårdens økonomiske og sociale liv. Mange af disse ting kan ikke længere ses ved besøg på gamle gårde. Bygningerne er ombygget efter nye krav, f.eks. til svinestalde, som det så ofte skete i 1950'erne og 1960'erne. Kun svagt vil det kunne anes, at der måske i den samme bygning tidligere har været hestestald, foderlo, tørvehus og rullestue – blot nævnt som eksempler. Skal disse spor registreres, så er tiden inde nu. Det anslås, at mellem 60 og 70% af de landbygninger, som vi idag kan se rundt i landskabet, er opført i perioden 1850-1925.

Den betydelige omlægning i dansk landbrug gennem de allerseneste år medfører, at et meget stort antal udlænger til gårdene står ubrugte hen – uanvendelige i et moderne landbrug, som enten kun stiller meget små krav til bygninger – (rene agerbrugsgårde) – eller stiller helt andre krav, f.eks. til store svine-, ko- eller kyllingestalde. Det vil med andre ord sige, at mængder af de bygninger, som rejstes i 1850'erne og årtierne efter, er stærkt truet af nedrivning. Skal udsnit af disse bygningers oprindelige form og brug dokumenteres, så er det tiden nu, hvor der stadig er så mange relativt velbevarede bygninger fra perioden. Det haster at få gennemført en fyldig dokumentation af byggeskikken på landet i den periode, hvor bindingsværket afløstes af murstensbyggede huse. »Bondegårdsundersøgelserne« kan således med god grund genoptages nu 40-50 år efter. Dengang gjaldt det bindingsværkshusene, nu de grundmurede bygninger. Og dette til trods for, at den »romantiske indstilling« til bindingsværkshuse, der allerede herskede i 1940'erne ikke modsvares af lignende forhold for de første grundmurede gårde. Ja, bygninger opført umiddelbart før og omkring år 1900 er endog blevet kaldt »grimme« og »uden rødder« i dansk byggetradition. Ganske rigtigt kan mange gårde opført i årtierne omkring 1900 være »stilforvirrede«, men alligevel udtrykker hvert hus og gård en datidig æstetik, og ikke at forglemme lokale håndværksmestres hurtige tillæring af nye materialer, deres faglige kunnen og sans for såvel funktionelle hovedtræk som udsmykningsdetaljer. Det er en periode, hvor egentligt bygningshåndværk vinder ind på landet.

Undersøgelsen »Fynske gårde 1850-1925« følger således tidligere bondegårdsstudier op, men som det vil fremgå af det følgende, i en ændret form. Opgaven at dokumentere og udforske denne periodes bygninger er central. Landbrugets huse har været ramme om en væsentlig del af det økonomiske og sociale liv i Danmark i en periode, hvor landbruget var i stærk vækst,

hvor landbruget udgjorde hoveddelen af den samlede indkomst – og hvor netop landbrugets vækst muliggjorde starten på det moderne samfund, vi kender i dag. Som monumenter over denne væsentlige periode i dansk landbrugshistorie – og dermed dansk historie i almindelighed – står disse bygninger rundt i landskabet – endnu. Hvem byggede dem, hvornår, hvorfor, hvordan? – og hvilke tanker lagde man i opførelsen, kun praktiske, eller også æstetiske og prestigemæssige?

Målsætning

1800-tallets sidste halvdel og de første årtier af 1900-tallet er en periode i dansk landbrug med stærk vækst – »kornsalgstiden« (ca. 1830-1870) – og med omfattende produktionsomlægninger til animalsk produktion, specialafgrøder og rodfrugter (»andelstiden«, ca. 1880-1925). Det er en periode, hvor den øgede indtjening i landbruget omsættes i nyinvesteringer, i jordforbedring, nye husdyrracer og bedre, arbejdsbesparende redskaber og maskiner – alt sammen for at øge produktion og udbytte. Det er også en periode, hvor gård-ejerne omsætter dele af indtjeningen til direkte materielle goder, og hvor de sociale skel på landet øges. En del af overskuddet i landbruget anvendes til øgede investeringer i bygninger, som jo i lighed med husdyr, marker, redskaber m.v. er en del af det samlede produktionsapparat, – og en del falder også til forbedring/nybygning af stuehuse.

Målet med projektet »Fynske gårde 1850-1925« er at kortlægge og beskrive – samt undersøge forudsætningerne for – gårdbyggeriet på Fyn fra midten af 1800-årene til ind i de første årtier af vort århundrede. Det er tanken ved en serie udvalgte undersøgelsesområder at belyse 1. periodens byggeaktivitet, dens omfang målt i nybyggeri og i samlet bygningsvækst 2. bygningernes brug og ændringer heri, 3. byggemåden, dvs. introduktion af nye planformer, nye konstruktioner, nye byggematerialer m.v. 4. gårdbygningernes økonomiske værdi (investeringsomfanget) og finansiering samt endelig 5. arkitektoniske hovedtræk (bl.a. lokale egnstræk og bygmestres særlige skik) og herunder det prestigeforhold, som bygningerne kan udtrykke, eksempelvis i denne periode, hvor bonden skifter stand fra fæstebonde med hoveri osv. til gårdejer med mange tyende og med stor social, økonomisk og politisk indflydelse både lokalt og på landsplan. Det er tanken at sammenholde de 5 hovedformål med en nøje vurdering af den samtidige gårdøkonomi, undersøgt i de konkrete, udvalgte undersøgelsesområder, og med den generelle landbrugs-

økonomiske udvikling. Endelig skal nye ideer til husbygning fremsat i samtiden sammenholdes med den konkrete udvikling – tradition eller nyskabelse?

Som det fremgår heraf, er det målet at bearbejde gårdbyggeriet ud fra såvel en landbrugsøkonomisk synsvinkel som ud fra en bygningshistorisk/arkitekturhistorisk vinkel. Herved studeres bygningerne ikke som isolerede fænomener, hvilket var situationen ved de tidligere bondegårdsstudier, men som integrerede led i den generelle udvikling i landbruget. Hovedvægten i undersøgelsen ligger på samspillet mellem byggeri og økonomi, herunder lokale forudsætninger m.m., og de bygningsmæssige og arkitektoniske træk vil primært blive vurderet i lyset af de muligheder, som de generelt forbedrede forhold for landbruget medførte i perioden fra midten af 1800-årene til ca. 1925. Den nedre tidsgrænse ved ca. 1850 er valgt under hensyntagen til tidligere bondegårdsundersøgelser og til den økonomiske ændring, der finder sted i årene deromkring. Den øvre grænse er lagt for at omfatte både »kornsalgstiden« med dens begyndende kraftige vækst i byggeriet og »andels-tiden«, hvor grundmursbyggeriet rigtigt slår igennem samtidig med produktionsomlægningerne, der medfører nye bygningsbehov gennem satsningen på husdyrproduktionen. På længere sigt burde undersøgelserne følges helt op til nutiden, men kun ved besigtigelsearbejdet, herom nærmere senere, beskæftiges der med tiden efter ca. 1925. Praktiske årsager er baggrunden for herfor. Når projektet er afsluttet i dets nuværende form, foreligger der et godt udgangspunkt for fortsættelse af studierne op gennem 1900-årene, bl.a. med en status over den nuværende bestand af landbrugsbygninger i 1980'ernes slutning.

Arbejdsmetode

Ved ejendomsvurderingen i 1903 kunne der på Fyn, her regnet uden Lange-land og Ærø, registreres ca. 9.000 landejendomme med hartkornstal på mellem 1 og 12 tdr. hartkorn. (Hartkorn var tidligere tiders skattemæssige vurderingsgrundlag, hvorved en gårds værdi ansattes under hensyndtagen til areal og jordbundsforhold). I den datidige officielle statistik betegnedes landejendomme med mellem 1 og 12 tdr. hartkorn som almindelige »bøndergårde«, medens mindre kaldtes huse med jord og større proprietærgårde. I undersøgelsen »Fynske gårde 1850-1925« er denne definition anvendt, vel vidende at der kan ligge lige så spændende aspekter i at studere såvel de mindre hus-

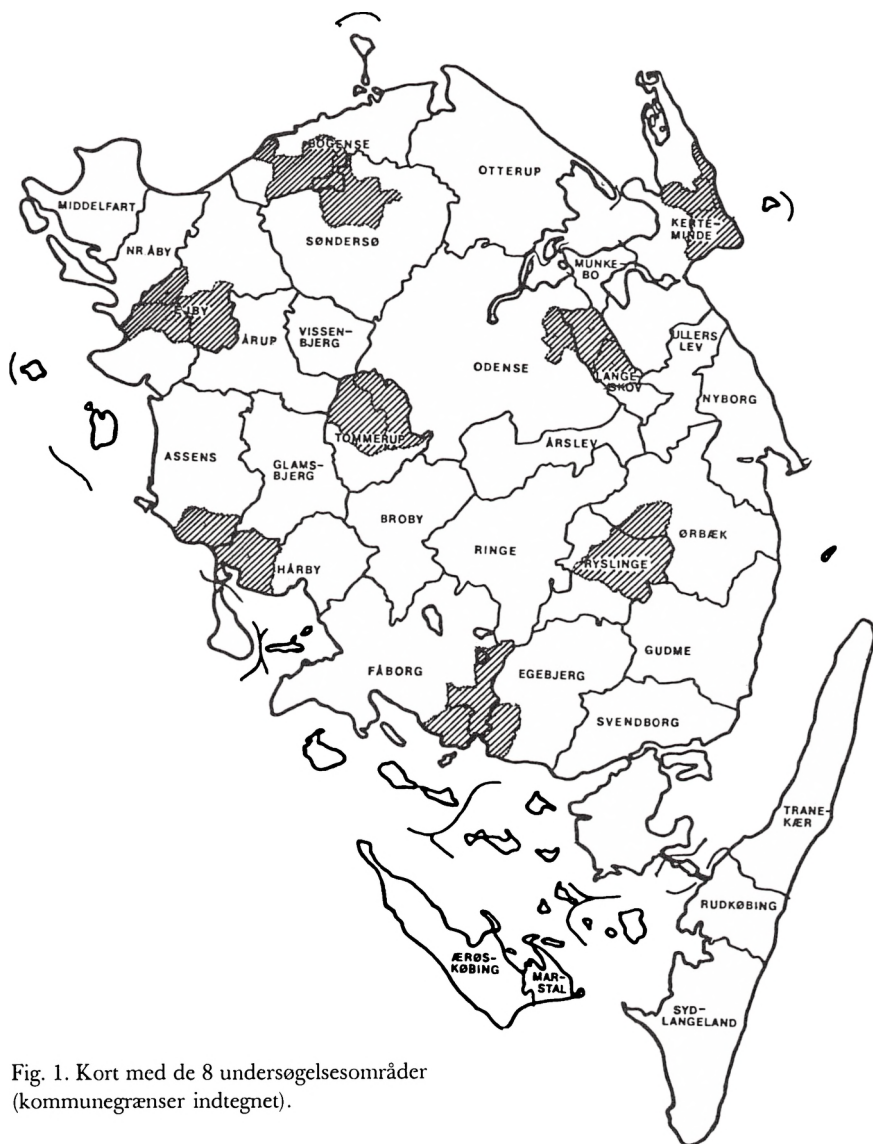

Fig. 1. Kort med de 8 undersøgelsesområder (kommunegrænser indteget).

mandssteder, der i tal stiger stærkt i perioden, som de større gårde. Men da det er tanken at følge de tidligere fæstegårdes (bindingsværksgårdes) historie frem gennem 1800-tallet, må de større og mindre brug vente til en anden

gang. Undersøgelsen foretages på 3 niveauer, gradueret efter såvel omfang som intensitet.

Niveau 1

På grundlag af de ca. 9.000 landejendomme er udvalgt 10%, dvs. ca. 900 gårde som et repræsentativt udsnit af den totale mængde med henblik på nærmere studier. Ved valget af dette procenttal er det på den ene side erkendt, at det rent praktisk ikke ville være muligt – og ej heller rimeligt – at foretage en totalundersøgelse, og på den anden side alligevel ønsket at gøre undersøgelsesandelen så relativ stor, at der kan tales om en dækkende undersøgelse. Ved tidligere lejligheder er foretaget enkelte små-undersøgelser, hvor kun tendenser kunne påpeges.³ Det har været målet her at skaffe et så rimeligt grundlag, at resultaterne kan tolkes med tilstrækkelig kraft som dækkende for hele regionen.

Udpegningen af de ca. 900 gårde er ikke sket efter en samplingmetode, f.eks. med en spredning af gårde over hele Fyn, men derimod i form af 8 undersøgelsesområder med varierende gårdtal. Ideen bag dette er at muliggøre påvisning af egustræk, lokale håndværksmestres byggepræg samt »hele områders« forhold til en række faktorer så som købstæder, stationsbyer, kommunikationsveje m.m. Områdeopdelingen gør det også praktisk lettere at foretage såvel arkivstudier som besigtigelser. Hvert område består af 2-3 sogne, se fig. 1.

Udvælgelsen af de 8 områder er sket på grundlag af en række forhold. For det første skulle der være tale om en jævn geografisk spredning og en spredning i forhold til Fyns generelle geografi, dvs. kystzonen, slettezonen (Midt- og Nordfyn) og dødisområdet på Syd- og Vestfyn.⁴ For det andet er der taget hensyn til områdernes placering i forhold til købstæder og stationsbyer, dette netop for at se, om og hvordan kommunikationspåvirkningen fandt sted. For det tredje er der foretaget en udvælgelse med baggrund i ejendomsforholdene. Således er både områder med meget sen overgang til selveje medtaget, f.eks. så sent som 1916, og områder, hvor selvejergårde allerede kendtes omkring år 1800. Endelig for det fjerde har hensynet til et brugbart bygningshistorisk kildemateriale spillet en væsentlig rolle i den konkrete udpegning.

Netop det bygningshistoriske kildemateriale var fra projektets start et stort problem. For at kunne følge de ca. 900 gårdes bygningshistorie tæt med hensyn til byggetidspunkter, bygningsart m.v. var kun én kildegruppe anvendelig for hele perioden fra første halvdel af 1800-tallet og fremefter, nemlig

brandforsikringsagerne. I 1792 oprettedes det statslige forsikringselskab »Den almindelige brandforsikring for landbygninger« og i løbet af de første årtier af 1800-tallet indtegnedes stort set alle landbygninger til brandforsikring. Ved såvel indtegnelse – og normalt ved hver om- eller nybygning – foretages en taksationsforretning med beskrivelse af gårdens bygninger, størrelse, byggemåde, indretning m.m. For perioden 1792-1858 er disse mange taksationsforretninger indført i protokoller, som næsten totalt findes bevaret i landsarkiverne. Fra 1858 sker der en ændring således, at taksering af en lang række af landbygningerne skal foretages alene af lokale vurderingsmænd, ikke som tidligere af en branddirektør og 2 takseringsmænd. Denne ændring betyder også, at den lokale sognevurderingsformand skal indskrive vurderingsforretningen i en sogneprotokol, som han opbevarer. Efter hver indtegnelse sender formanden en kopi af vurderingsforretningen til branddirektøren – selskabets administrator i det enkelte amt eller region. Ved diverse afleveringer til landsarkiverne fra branddirektørerne i vort århundrede har man desværre ikke tænkt på at redde sognevurderingsprotokollerne. Disse lå jo i original hos formanden, medens kopisættet hos branddirektørerne forlængst var tilintetgjort. Da projektet »Fynske gårde 1850-1925« formuleredes i 1983-84 var situationen den, at der fra det fynske område på Landsarkivet i Odense kun var bevaret totale serier af vurderingsprotokoller fra 1858 til 1955 – da protokoltypen ophørte – fra 5 sogne. Da netop sognevurderingsprotokollerne fra 1955 og frem efter er en uerstatteligt kilde for projektet med deres præcise oplysninger om byggetidspunkter, byggemåder, vurderingssummer og fra 1886 grundplaner, var det en forudsætning, at antallet af protokoller kunne suppleres væsentligt. I løbet af 1983 og 1984 iværksattes derfor en efterlysningskampagne gennem aviser, lokalradio og ved henvendelse til lokalhistoriske arkiver. Nogle gange fik opsporingsarbejdet karakter af

Fig. 2: Skema over bevarede brandforsikringsarkivalier for hvert område (sogn) i perioden 1858-1925. For hvert sogn angives a) alm. brand protokol, b) alm. brand sognevr., og c) østifterne. Med alm. brand menes selskabet »Den almindelige brandforsikring for landbygninger« og med østifterne selskabet »Østifternes Brandforsikring«. Alm. brand protokol dækker over branddirektørens »brandforsikringsprotokol«, hvori hovedoplysninger om hver taksation indførtes. Denne protokol kan i en vis udstrækning bruges som erstatning, hvis selve taksations-/vurderingsprotokollen mangler. Alm. brand sognevr. og østifterne dækker begge over nævnte selskabers taksations- eller vurderingsprotokoller, hvori beskrivelsen af hver bygning indførtes. For Østifternes Brandforsikring angives ikke bevarede »brandforsikringsprotokoller«. Sidstnævnte selskab forsikrede først bygninger på Fyn fra midten af 1890'erne.

område	sogn	1858	1870	1880	1890	1900	1910	1920
Område 1	Balslev sogn							
	alm. brand protokol							
	alm. brand sognevur.							
	ostifterne							
	Gelsted sogn							
	alm. brand protokol							
	alm. brand sognevur.							
	ostifterne							
	Ørslev sogn							
alm. brand protokol								
alm. brand sognevur.								
ostifterne								
Område 2	Guldbjerg sogn							
	alm. brand protokol							
	alm. brand sognevur.							
	ostifterne							
	Skovby sogn							
	alm. brand protokol							
	alm. brand sognevur.							
	ostifterne							
	Særslev sogn							
alm. brand protokol								
alm. brand sognevur.								
ostifterne								
Område 3	Dalby sogn							
	alm. brand protokol							
	alm. brand sognevur.							
	ostifterne							
	Viby sogn							
	alm. brand protokol							
alm. brand sognevur.								
ostifterne								
Område 4	Birkende sogn							
	alm. brand protokol							
	alm. brand sognevur.							
	ostifterne							
	Marslev sogn							
	alm. brand protokol							
alm. brand sognevur.								
ostifterne								

område	sogn	1858	1870	1880	1890	1900	1910	1920
Område 5	Åsum sogn							
	alm. brand protokol							
	alm. brand sognevur.							
	ostifterne							
	Brylle sogn							
	alm. brand protokol							
Område 6	Tommerup sogn							
	alm. brand protokol							
	alm. brand sognevur.							
	ostifterne							
	Dreslette sogn							
	alm. brand protokol							
Område 7	Sønderby sogn							
	alm. brand protokol							
	alm. brand sognevur.							
	ostifterne							
	Ellested sogn							
	alm. brand protokol							
Område 8	Gislev sogn							
	alm. brand protokol							
	alm. brand sognevur.							
	ostifterne							
	Ulbølle sogn							
	alm. brand protokol							
Område 8	Vester Åby sogn							
	alm. brand protokol							
	alm. brand sognevur.							
	ostifterne							
	Åstrup sogn							
	alm. brand protokol							
alm. brand sognevur.								
ostifterne								

detektivarbejde, som f.eks. gennem opsporing af efterkommere efter sognevurderingsformænd via gamle optegnelser venligst udlånt fra Alm. Brand af 1792. En enkelt gang reddedes en serie protokoller fra at havne på den kommunale losseplads – fisket op af en container få timer før afhentning, da det endelig lykkedes at opspore vurderingsformandens familie. Arbejdet har givet betydelige resultater og adskillige sogne er i dag helt eller næsten helt dækkede med protokolserier fra 1858 og fremefter, andre steder – og det er tilfældet oftest – har det kun været muligt at redde materiale fra 1886 og fremefter. På det tidspunkt skiftedes til større protokoltyper med fortrykte skemaer. Begge dele har nok haft betydning for bevaring hos efterkommere.

Ved fastlæggelse af områdeinddelingen i slutningen af 1984 måtte der således tages hensyn til dækningen med vurderingsprotokoller. Fig. 2 viser dækningsgraden for de ialt 20 sogne, der er omfattet af de 8 områder. Siden er flere protokoller fundet, og museet er stadig interesseret i at høre om bevarede forsikringssager fra Den almindelige Brandforsikring for Landbygninger. For at skaffe et samlet overblik over disse bygningshistorisk uvurderlige kilder har Den fynske Landsby udarbejdet et edb-register over samtlige bygningsbrandforsikringsarkivalier fra tiden efter 1858, med angivelse af opbevaringssted, dette være sig på Landsarkivet, i lokalarkiverne eller privat. Privat ejede protokoller er blevet fotokopieret i sin helhed.

Som afslutning på omtalen af arkivalierne fra Den almindelige Brandforsikring for Landbygninger skal det nævnes, at medens dette selskab var enerådende frem til slutningen af 1800-tallet, så spredtes forsikringen af landbygninger herefter over flere selskaber. Mest betydningsfulde for Fyn er Østifternes Brandforsikringsselskab, Vermund og Husmandsbrandkassen. Det vil med andre ord sige, at også disse selskabers arkivalier eftersøges. Østifternes Brandforsikrings protokoller findes delvist bevaret på Landsarkivet, medens de to andre selskabers ikke har kunnet opspores. Ved efterlysningskampagnerne efter sognevurderingsprotokoller er fundet enkelte fra Østifterne, og det har vist sig – til stort held – at en del af disse protokollers kopisæt afsendt til hovedkontoret i København er bevaret gennem en aflevering til Erhvervsarkivet i Århus.

Som det fremgår heraf, er sammenstyknings af det bygningshistoriske kildemateriale, der stammer fra taksations- og vurderingsprotokoller og andre af bygningsbrandforsikringsselskabernes arkivalier, et stort puslespil.⁵

I den officielle statistik på grundlag af ejendomsvurderingen i 1903 medtages samtlige jordbrug, dvs. at de ca. 9000 fynske landejendomme mellem 1 og

12 tdr. hartkorn omfatter både almindelige gårde og ejendomme med andre alternative indtægtsmuligheder, f.eks. vand- og vindmøllegårde, teglværksgårde og præstegårde.⁶

I undersøgelsen »Fynske gårde 1850-1925« er det alene målet at undersøge de egentlige gårde, hvis primære produktion består i ager- og husdyrbrug. Det har derfor været nødvendigt at foretage en udskillelse.

Identifikationen af de enkelte gårde og deres størrelse gennem perioden er foretaget ved at benytte amtsstuenes skattehovedbøger suppleret med 1844-matriklen og ejendomsvurderingen i 1903. Gennem matriklen og ejendomsvurderingen fås matrikelnummer og størrelse på de pågældende tidspunkter. Men det har vist sig, at nyudstyknings og fri handel med jord gør, at de enkelte gårdes jordtilliggende ændres i løbet af perioden. Af hensyn til såvel gårddefinitionen (1-12 tdr. hartkorn) som ønsket om at sammenstille byggeaktivitet med brugsstørrelse, har det været nødvendigt at supplere 1844-matriklen og 1903-ejendomsvurderingen. Hovedskattebøgerne, der angiver hver enkelt ejendoms aktuelle jordtilliggende, er fundet mest hensigtsmæssige i denne forbindelse. De er lettere at arbejde med end skøde- og panteprotokollerne ved så store gårdtal, og som ekstragevinst er der i hovedskattebøgerne angivet brandforsikringsnummer for den enkelte ejendom. Herved kan kobles umiddelbart til protokollerne fra brandforsikringen. Et problem ved hovedskattebøgerne er, at fæstegårde ikke er opført. Dette er løst ved brug af de pågældende godsers jordebøger. En tidligere fæstegård kommer først ind i skattebogen ved overgang til selveje.

De indsamlede oplysninger om matrikelnr., ejendomsforhold og brugsstørrelse inddateres i et edb-register benævnt »register 1«. Samtidig forsynes den nu identificerede gård med et id-nummer, som anvendes i det videre arbejde og som er grundlag for at sammenkøre oplysninger om brugsstørrelser, byggeaktivitet m.v. ved hjælp af edb i bearbejdningsfasen.

Herefter foretages en lokalisering af gården på kort, adresse og ejernavn fremfindes og nøgleoplysningerne samles på sagsomslag. Heri lægges kortkopier, kopier af beskrivelser fra gårdoversigt – publikationer og anden umiddelbart relevant materiale.⁸

Sagsmappen på hver gård fyldes herefter op med kopier eller udskrifter af samtlige taksationsforretninger og oversigter fra brandforsikringsmaterialet. Det samlede kildestof udgør nu starten på en bygningsregistrering, der udarbejdes på særlige skemaer, se fig. 4. Gårdens bygningsbestand ca. år 1925 – evt. senere om muligt – opregnes omfattende kort beskrivelse af hver

Fig. 3. Besigtigelsessituation, hvori indgår spørgsmål til gårdejereren.

bygning, dens byggemåde, størrelse, brug og opførelsetidspunkt. Samlet for hele gården optegnes en grundplan. Eventuelle væsentlige oplysninger så som tidligere brande påføres.

Registreringsskemaet med ejer- og adresseoplysninger samt bygningsstatus ca. år 1925 er grundlaget for en efterfølgende besigtigelse af hver af de ca. 900 gårde. Forinden besøget er ejeren kontaktet pr. brev med orientering om det forestående besøg, formålet hermed, ønsket om at se eventuelle fotografier, byggeregnskaber, byggetegninger o.lign.

Formålet med besigtigelserne på de enkelte gårde er at omsætte de skriftlige kilders oplysninger til konkrete bygninger gennem registrering af disse og at udarbejde en status over bevarede bygninger, herunder ombygninger samt at indhente yderligere lokalt kildemateriale. Undersøgelsen af f.eks.

Fig. 4a. Eksempel på registreringsskema, for-og bagside, for gården Bjergager, Åsum sogn.

Filn 373, 374 og 376

Fotonr.	Motiv	Set fra	Fotonr.	Længde	Motiv	Set fra
	hele kompleks		373-13		Søst. jord oven.	
			14	A	Facade	N
			15	B	"	V
			16	C	"	S
			17	D	"	Ø
	detailfoto - motiv					
373-18	Indgangsporten, Fac. A	N				
19	Kvist på Fac. A	N	20	D	Gavl	SE
374-4	Detail af Fac. A Gavne + hængselskæde	S	21	D	Facade	NV
5	Med hvide muretsøjler	V	22	C	Gavl	V
			23	C	Facade	NV
			24	C	Gavl	Ø
374-5	Facade A	S	25	B	Facade	SE
374-6	Gavl A	Ø			(Gavl) indtil raga	
376-25	K. Facade	SE	26	B	Gavl	S
376-26	K. Gavl	Ø	27	E	Gavl	SE
			28	E	Facade	Ø
			27	E	Gavl	N
			30	E	Facade	V
			31	J	Facade	NØ
			32	J	Gavl	N
			33	J	Facade	NV
			34	J	Gavl	S
			35	36	af taget	
			374-1A		Gavl	V
			374-2		Gavl	V
			376-23		K. Gavl	V
			376-34		K. Facade	NV

Landbygningsmuseet DEN FYNISKE LANDSBY Sejerstorvej 20 5260 Odense S

FYNISKE GÅRDE
1850-1925

ID-nr.: 003-01-009-461

Sogn: ÅSUM Ejertav: ÅSUM Matr.-nr.: 10a

Gårdnavn: BJERGAGER

Adresse: Østmann Bygges 18

Ejer: Karen Gunder Stamose Forpagter:

Nuværende brug: Lille af drift Jordtiliggende: 7.8. lund, 3.6. tår. skov

Nedrevet: _____ Uidentificerbar: _____

OPLYSNINGER FRA EJER/BRUGER:

1. Bygmestre/håndværkere: Murermester fra Kosta skov, samme der opførte "Gravegården" i Hødder, Vellinge. Gården er tegnet af arkitekt Jacobson, Odense.

2. Byggetegninger, tegninger, brandforsikringspapirer, vurderingsnoteringer eller lignende: 2.

3. Ældre fotos af bygningerne (luftfoto kan muligvis levere):

4. Andre forhold: Gården opført i 1913. Det gamle stuehus bygget muligvis under i byen endnu? Er der det? JA! (håndskrevet)

Generelt: skovet er væk + stuehus, omgiver læger og haller, se gamle foto.

KONTAKTPERSON: Karen Gunder Stamose TEL: 10 20 68

Besigtigelse foretaget den 14.11.1986 af Anders Votter Nielsen

arkitektoniske hovedtræk kunne ikke gennemføres uden dette arbejde, men også konstruktionsforhold, f.eks. trempel, er ikke altid omtalt i brandforsikringspapirerne.

Hver besigtigelse er sat gennemsnitlig til 2 timer og indeholder følgende hovedpunkter:

1. Identifikation af gården, oplysninger om dens nuværende brug, jordtilliggende m.v.
2. Registrering af bygningerne set i forhold til den beskrevne situation omkring 1925 omfattende:
 - a) en mere nuanceret beskrivelse af den ældre bygningsmasse – (vurderingsmændenes taksationer havde jo kun til formål at bestemme bygningernes værdi og brandsikkerhed).
 - b) en registrering af de bygningsmæssige ændringer siden 1925, både med hensyn til umiddelbart synlige ombygninger og med hensyn til nedrivninger og nybyggeri. Besigtigelsen har således karakter af en status-opgørelse for hver ejendoms bygningsbestand år 1985-88.
 - c) en fotoregistrering af samtlige facader og gavle samt de mest karakteristiske bygnings- og udsmykningstræk, dvs. kviste gesimser, indgangspartier, originale døre og vinduer m.m. Hertil kommer oversigtsfoto af hele gårdanlægget. Disse fotos er alle sort-hvide, men suppleres i udsnit med dias. I gennemsnit tages der for hver gård 15-30 s/h fotos.
3. Kortlægning samt evt. kopiering af bygningshistoriske og driftsøkonomiske kilder, som ligger lokalt på gården, f.eks. (luft)fotografier, bygge-regnskaber, navne på bygmestre og driftsregnskaber.

Beskrivelsesarbejdet og fotoregistreringen vedrører udelukkende bygningernes eksteriør. Dog er udarbejdet et felt på registreringsskemaet til oplysninger om bevarede interiører fra tiden før 1925. Baggrunden for denne afgrænsning ligger i at det er undersøgelsens mål at skabe et overblik over byggeaktiviteten og byggemåderne, herunder arkitekturen, i dens ydre. Indre konstruktioner, ruminddeling og -indretning har fået en lavere vægtning som udgangspunkt, men indgår i undersøgelsens fase 2-niveau, herom senere. Et væsentligt argument for ikke at foretage interiør-besigtigelse på niveau I har også været problemet med at gå fra stald til stald. Dette må ud fra

et veterinærhensyn regnes som meget uheldigt, ikke mindst i tider med svinepest og Aujeszky-sygdom hængende over hovedet.

Efter besigtigelserne foretages den endelige bygningshistoriske bearbejdning af den enkelte gård. Ved hjælp af oplysningerne fra brandforsikringsarkivalierne, de øvrige kildeudskrifter og beskrivelser og fotos sammenfattes gårdens byggeaktivitet i et særligt edb-skema, »register 2«. Ud af dette skema kan læses længenr., årstal for byggeaktivitet, grundlag for oplysning, ny- og eller ombygning, antal fag, længde, bredde, højde, evt. diameter, byggemåde, vægmateriale, tag, beliggenhed, sammenbygning, mindre udbygninger, konstruktion samt angivelse af funktion opdelt i 3 mulige gradueringer. Samtidig med register 2 udledes data til register 3, som indeholder vurderingssummer, hentet fra brandforsikringen for de enkelte bygninger. I registret optages samtlige vurderinger for ny- og ombygninger, samt for øvrige bygninger en vurderingssum for hvert 10. år. Sidstnævnte register skal anvendes i forbindelse med behandlingen af gårdbygningernes økonomiske værdi og finansiering, hovedformål 4.

Den overordnede bearbejdning af materialet fra de ca. 900 gårde foregår således ved brug af statistiske programmer kørt på de nævnte 3 registre sammenholdt med konkret-vurdering af udvalgte udsnit af materialet. Undersøgelsesniveau 1 kan opfattes som det store, generelle grundlag, dér hvor hovedtrækkene udledes med hensyn til de 5 opstillede hovedmål:

- periodens byggeaktivitet
- bygningernes brug
- byggemåden
- økonomisk værdi
- arkitektoniske hovedtræk

sammenholdt med geografisk placering, brugsstørrelse og ejendomsforhold.

Niveau 2

Som det fremgår af det foregående har undersøgelsesniveau 1 den oversigtlige karakter. Det er niveauet, hvor de overordnede, generelle linier udtrækkes, men er samtidig det grundlag, hvorpå udvælgelse af et mindre antal gårde til mere nærgående studier foretages. Projektets arbejdsmetode betyder nemlig, at der af de tidligere omtalte ca. 900 gårde endnu engang udvælges ca. 10% heraf, dvs. ca. 90 gårde, til mere indgående studier. Udvælgelsen sker i de enkelte områder, dvs. at i hvert af de 8 områder skal der findes 10%

Fig. 5. Eksempler fra fotoregistreringen af Bjergager, Åsum sogn. Gården opført i 1913 efter udflytning jævnfør fig. 4a og b. Fotos taget af Anders Vægtter Nielsen, november 1986.

b. Indgangspartiet til stuehuset.

af gårdene. Disse 10% skal være repræsentative for det enkelte område med hensyn til gårdstørrelse, ejendomsforhold og generel byggeaktivitet.

På niveau 2 er det målet at studere en række detailproblemer, som ikke kan magtes på det store antal gårde. På gårdøkonomiområdet kan nævnes forholdet mellem udflyttede og ikke-udflyttede gårde, herunder tidspunktet herfor, nærmere studier i kvægtællingslister og kornudbytteoversigter samt til rådighed stående driftsregnskaber (få).

Med henvisning til de nævnte 5 hovedformål skal niveau 2 bruges til følgende:

1. Undersøgelse af byggeaktiviteten, dens omfang målt i nybyggeri og i samlet vækst. Det punkt belyses alene ved undersøgelserne på niveau 1.
2. Undersøgelse af bygningernes brug og forandringerne heri. Ved bearbejdningen af de bygningshistoriske oplysninger til register 2 – se oven for – angives kun funktionerne/brugen af bygningerne i forbindelse med nybyggeri og ombygninger, ikke normalt ved ændret brug alene. Hertil kommer, at funktionerne kun beskrives med 3 muligheder, dvs. en bygnings væsentligste funktioner, men ikke eksempelvis en materialeledes mangeartede indretning til vognport, huggehus, karlekammer, rullestue, retirade m.m. Og ej heller de enkelte rums størrelse behandles. Disse problemer tages op på dette 2. niveau, hvor indretning i såvel stuehus som udlænger gøres til genstand for nærmere studier.
3. Undersøgelse af byggemåden, planformer, konstruktioner og byggematerialer. På niveau 1 behandles overordnede linier i byggemåden, dvs. konstruktionsform, vægge, tage m.m. I detailundersøgelsen er det tanken nærmere at studere byggemåden med hensyn til indre konstruktioner og indretning, eksempelvis gulve, indre vægbeklædninger, krybber m.m. Alt sammen oplysninger, der kan hentes ved nærstudier af såvel arkiv- som besigtigelsesmateriale, sidstnævnte dog kun via henvisninger om bevaret interiør før 1925. Ved udarbejdelse af denne undersøgelse vil der i visse tilfælde blive tale om genbesøg på udvalgte gårde.
4. Undersøgelse af økonomisk værdi og finansiering. I register 3 på 1. undersøgelsesniveau uddrages alle vurderingssummer for de enkelte bygninger både ved ny- og ombygninger og ved 10-årige snit. I forbindelse med en behandling af spørgsmålet om bygningernes værdi set i forhold til den samlede ejendomsværdi samt finansieringsformen ved nybyggeriet fore-

c. Materialelade i øst.

d. Matricialeladens gavl.

tages på det 2. niveau en nøje undersøgelse af de ca 90 gårdes låneforhold. Via skøde- og panteprotokollerne kortlægges alle hæftelser, deres størrelse, långiver, afdragstid m.m. Er der tale om kreditforeningslån gennemføres en eftersøgning efter vurderingen til låneoptagelsen. Disse findes i vid udstrækning afleveret til Erhvervsarkivet i Århus. Heri findes meget grundige bygningsbeskrivelser m.m.⁹ Det samlede materiale sammenholdes med tidens ejendomspriser med henblik på vurdering af bygningernes værdi i forhold til jorden. Et centralt spørgsmål er her, hvorvidt gårdejerne »forbyggede sig« i tiden omkring år 1900 som hævdet af Siggård i 1915.¹⁰

5. Undersøgelse af arkitektoniske hovedtræk. Hoveddelen af denne undersøgelse ligger i bearbejdningen af de 900 gårde. Men i forbindelse med niveau 2 er det tanken at søge at behandle udvalgte problemkomplekser påvist i niveau 1, eksempelvis tidspunktet for opførelse af kviste på gamle stuehuse – et fænomen, som er meget udbredt. Ligeledes skal niveau 1 og 2 koordineres med hensyn til undersøgelse af egnstræk og lokale bygmestre.

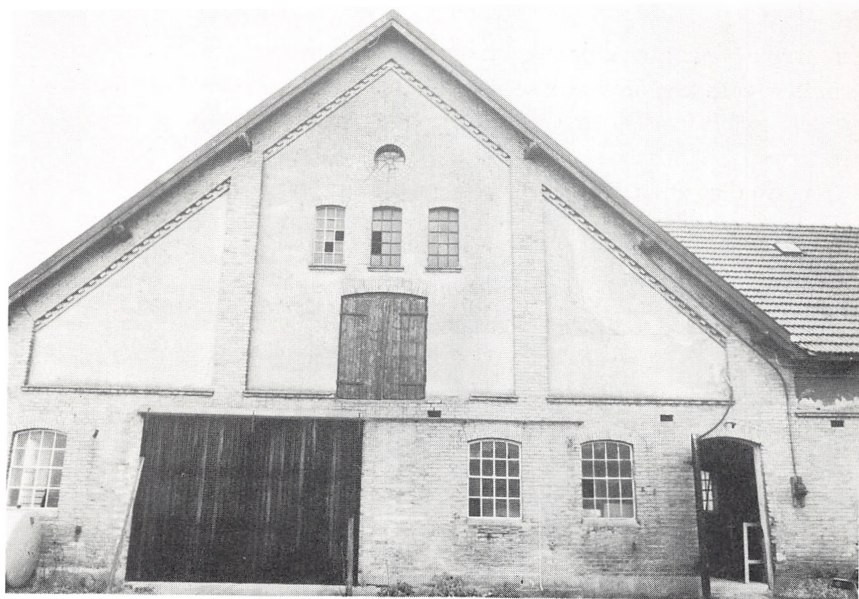
Niveau 3

Det tredje og sidste undersøgelsesniveau skal dels give en detailviden på områder, som kun af praktiske og tidsmæssige grunde kan indhentes for få gårde, og dels give illustrative muligheder i en præsentation af de samlede resultater.

På grundlag af en samlet vurdering af niveau 1 og 2 udvælges 5-6 gårde til totalopmåling omfattende grundplan, facader, snit samt indretningsplan. Formålet med disse 5-6 gårde er at vise byggeskikken i udvalgte tidsafsnit gennem den studerede perioden eksempelvis gården i 1850'erne, 1860-70'ergården, osv. Tidsopdelingen bliver set i forhold til hovedtræk i den bygnings- og arkitektur-mæssige udvikling. Udvælgelsen sker således, at de 5-6 gårde er »tidstypiske« i videst muligt omfang, og kan således opfattes som eksempler på, hvordan man *kunne* bygge i de enkelte perioder, men *ikke* hvordan gårdene i almindelighed udviklede sig. Det er nemlig normen, at en gårds byggeri – hvis der ikke har været brand – er sket over en meget lang periode, tilpasset de forskellige økonomiske muligheder og produktionsmæssige krav. Udover at illustrere byggeskikken gennem perioden 1850-1925 vil opmålingerne kunne bruges til at skaffe et mere detaljeret kendskab til byggemåden f.eks. murforbandt, gesimsudformning m.m.

e. Tærskeladen i nord.

f. Tærskeladens gavl.

Ligeledes på grundlag af niveau 1 og 2-undersøgelserne vælges et antal bygninger til at repræsentere hovedtyperne i den arkitektoniske udformning. På forhånd kan disses antal ikke fastlægges, men anslås for en udviklingsserie i stuehusets udformning, med enkelte egnstræk, til 15-20 opmålinger (facade + gavl + grundplan). Og lignende tal gælder formentlig for de vigtigste udlænger, medens et mindre antal opmålinger skal rettes mod specialbygninger, f.eks. hestegangshuse, motorhuse m.m. På samme vis som gårdopmålingerne skal disses bruges til dels at illustrere hovedtræk i den arkitekturhistoriske udvikling og dels til at skaffe en viden om byggeriet, som ikke er mulig på grundlag af besigtigelser og arkivarbejde.

Baggrundsundersøgelser

Udover at sammenholde og vurdere undersøgelsens resultater i forhold til tidligere bygningshistoriske studier og til den landbrugshistoriske forskning, skal der foretages flere specialundersøgelser i ældre, samtidig litteratur. Som

g. Svinchusets gavl,
bl.a. med retrade-dør.

eksempler kan nævnes tidsskriftserier inden for emnerne landbrug og byggeri med henblik på at eftervise tidspunktet for nye byggemåders og -materialers introduktion – og påvirkningskraften fra sådanne »centrale initiativer« i udbredelsen om nye byggemåder. I den forbindelse kan nævnes Landhus-holdningsselskabets arkitektkonkurrencer for at skaffe bedre tegninger til landbygninger. Ligeledes skal anvendes en række af Danmarks Statistiks publicerede tabelværker til brug for undersøgelse af såvel økonomiske som driftsmæssige forhold for gårdbruget ca. 1850-1925.

Publicering

Som tidligere nævnt forventes materialeindsamlingen, herunder opmålingsarbejdet, afsluttet med udgangen af 1988. Bearbejdningen foretages sideløbende hermed, dog således at det meste af 1989 går hermed. Samtidig er det planen, at den endelige publikation skal udarbejdes, forhåbentlig afsluttet med udgangen af 1989. Inden da vil der dog blive publiceret flere mindre artikler om projektets mål, metoder og foreløbige resultater.¹¹ På bedding er

Fig. 6. Motorhus fra gården Rudskovgård, Marslev sogn. Motorhuset er opført i 1911, og formentlig meget lig det, som i 1913 rejstes på gårdspladsen i Bjergagergård, men nu er nedbrudt.

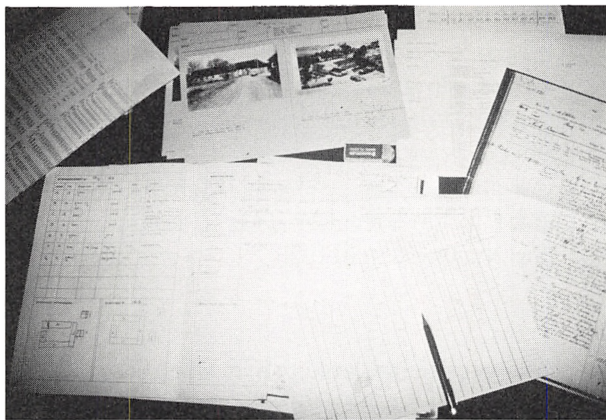

Fig. 7. Materialet fra arkivgennemgang og besigtigelsesarbejdet samles til bearbejdning og sammenskrivning i 3 registre.

bl.a. en artikel om hestegangshuse og i 1988 er det planen at udarbejde en mere populær lille bog bygget op omkring en række billeder af fynske gårde 1850-1925. Af hensyn til såvel Odenses 1000 års jubilæum som til 200-året for stavnsbåndets ophævelse (landbrugsjubilæum) forventes denne bog udgivet i 1988, altså før afslutningen af materialeindsamlingen og den endelige bearbejdning.

Status

Arbejdet indledtes i efteråret 1984 efter en planlægningsfase med start i midten af 1983. Siden da er langt hoveddelen af alle ressourcer blevet anvendt til gennemførelse af niveau 1 undersøgelserne, dvs. registreringen af de ca. 900 gårde både med hensyn til økonomiske og bygningsmæssige forhold, samt bearbejdning af samme. I efteråret 1985 afsluttedes arbejdet i det første af de ialt 8 områder. Området omfattede Balslev, Ejby, Gelsted og Ørslev sogne. (Ejby sogn er siden udskilt af forskellige grunde), ialt 162 gårde.¹² På grundlag af de indvundne erfaringer foretoges i vinteren 1985/86 mindre korrektioner i arbejdsmetode, arbejdsgang og undersøgelsesomfang. Bl.a. afsattes yderligere tid ved besigtigelserne og i stedet indskrænkedes det totale tal for undersøgelsesgårdene på niveau 1.

I 1986 gennemførtes arkivstudier og feltarbejde i områderne 2 (Guldbjerg, Skovby og Særsløv sogne) med ialt 192 gårde, 3 (Dalby og Viby sogne med 71 gårde), og 4 (Birkende, Marslev og Åsum sogne med 105 gårde). I foråret

og sommeren 1987 gjaldt det områderne 5 (Brylle og Tommerup sogne med 166 gårde) og 6 (Dreslette og Sønderby sogne med ialt 125 gårde). I skrivende stund – november 1987 – arbejdes der med afslutning af besigtigelserne i område 7 (Ellested og Gislev sogne), medens arkivarbejdet for område 8 (Ulbølle, Vester Åby og Åstrup sogne) færdiggøres. Der resterer således på nuværende tidspunkt knap 200 gårde at besigtige, medens alt arkivarbejde er nærværd afslutning.

Bearbejdningen af materialet med henblik på register 2 (byggningsregister) og register 3 (vurderingssummer) halter en del efter, men påregnes intensivret i de kommende måneder.

Niveau 2-undersøgelserne er igang så langt, at udvælgelse af gårde i de første områder er foretaget og de første detailundersøgelser igangsat. Denne opgave vil blive den primære i 1988.

Grundet efterslåbet med bearbejdningen af materialet – og inddateringen til register 2 og 3 – har opmålingsarbejdet ikke kunnet påbegyndes. Dette vil dog straks i foråret 1988 blive sat i værk, men kan dog næppe afsluttes før i 1989.

The image shows three overlapping document pages from a register. The top page is titled '3. REGISTER' and contains a table with columns for 'SOGN', 'EJER', 'LB', 'LÆNGE', 'NR', and years from 1850 to 1910. The middle page is titled '2. REGISTER' and contains a table with columns for 'SOGN', 'EJER', 'LB', 'LÆNGE', 'NR', 'S', 'ÅR', and various building types like 'G', 'A', 'FAC', 'LUD', 'BRD', 'HD', 'DIA'. The bottom page is titled '1. REGISTER' and contains a table with columns for 'SOGN', 'EJER', 'LB', 'KON', 'FUNKTION', 'SELV', 'TIL', 'EJE', 'T', and years from 1844 to 1930. The pages are slightly tilted and overlapping, showing the physical nature of the original document.

Fig. 8. Eksempler på register 1 (gårdstørrelse og ejendomsforhold), register 2 (byggeaktivitet) og register 3 (vurderingsnumre).

1. Nationalmuseets bondegårdsundersøgelser er beskrevet i flere publikationer. Med hensyn til målsætning og metoder kan henvises til Peter Michelsen: Investigation of Old Rural Buildings i Dansk Folkemuseum & Frilandsmuseet, København 1966, s. 51-76. Netop i disse måneder ser det ud til, at Nationalmuseets bondegårdundersøgelser bliver genoptaget med studier af bygninger opført efter midten af 1800-årene. Primus motor i dette arbejde er museumsinspektør Mette Skougaard, Frilandsmuseet.
2. Danmarks Arkitektur, Landbrugets huse, (Peter Brogaard), København 1980, s. 65. Forklarende parantes indføjet af nærværende forfatter.
3. Torben Grøngaard Jeppesen: Landbrugets bygninger 1696-1900, Fynske Minder 1979/90, s. 86-99.
4. Fyns geografiske områder jvf. Erland Porsmose: De fynske landsbyers historie – i dyrkningsfællesskabets tid, Odense 1987, s. 21.
5. I den endelige publikation om projektet vil brandforsikringssystemet fra 1800-tallet og fremefter nærmere blive beskrevet, herunder en fyldig gennemgang af protokoltyper, kildeværdi m.m. Generelt om bygningsbrandforsikringen i Danmark kan henvises til relevante afsnit i J.O. Bro Jørgensen: Forsikringsvæsenets Historie i Danmark, bd. 2, København 1963, s. 237ff og s. 302ff.
6. Statistiske Meddelelser 4-24-2, Danmarks Jordbrug 1850-1905, København 1907.
7. Projektets edb-registre er udarbejdet af og afvikles på Kommunedatas Odense-central, det såkaldte Lokalsystem, med direkte terminaladgang fra museet. Det statistiske program er SAS.
8. Blandt oversigtsværkerne kan nævnes J.C.B. La Cour Danske Gårde, bd. 3, 1., 2. og 3. samling, København 1907-15. J.J. Hansen: Større Danske Landbrug. Statistisk, Topografisk, Historisk Haandbog, bd. III, København 1930 og J. Jespersen: Danske Gaarde i Tekst og Billeder, bd. 4, Aarhus 1927.
9. Christian R. Jansen: Nyt, centralt kilde-materiale: Realkreditinstitutionernes vurderingsrapporter, i Erhvervshistorisk Årbog 1972, s. 160-166.
10. N. Siggaard: Bygningernes Værdi, i Dansk Landbrug – S. 419-427. – Tidsskrift til fremme af Landbrugets Økonomi 1915.
11. Følgende er publiceret om projektet: Torben Grøngaard Jeppesen: Fynske gårdundersøgelser – en kort introduktion. I Beretning fra Kulturlandskabs-symposium i Lund 1984. Torben Grøngaard Jeppesen og Erland Porsmose: Fynske Landsbyundersøgelser – 10 år efter starten. I beretning fra 10. Odense-symposium 1985. Torben Grøngaard Jeppesen: Landbygninger og -byggeskik som arbejdsfelt. Fynske Minder 1985. Torben Grøngaard Jeppesen: Funes Farms 1850-1925. I Beretning fra 12. Conference on the Association of European Open-air Museums, Polen 1986. Torben Grøngaard Jeppesen: Den fynske Landsby – også en forskningsinstitution. »Fjer«n«, Odense 1987. Esbes Hedegaard og Morten Stapel Nielsen: Fynske Gårde 1850-1925 – et bygningshistorisk projekt udført af Den fynske Landsby. I Beretning fra 11. Odense-symposium, 1985. Esben Hedegaard: Grundmursbyggeriet på Nordfyn. Årsskrift 1986 for Lokalhistorisk forening for Sønder sø Kommune. Esben Hedegaard: Gården i kulturlandskabet. BYGD 1987:3

12. De angivne gårdstal for de enkelte områder dækker over bruttotal, dvs. incl. både nedlagte og nyoprettede gårde i perioden

og landejendomme, som først ved bearbejdningen er erkendt som f.eks. teglværksgårde o.lign.

Funen Farms 1850-1925

– an architectural-historical project carried out by The Funen Village

In late 1984 the open-air museum, The Funen Village, initiated a research project. The purpose of this project, which would take several years to complete, was to survey, describe and study the background for farm-building activity on Funen from mid-19th century to the first decades of this century. This project led to a significant change in the research policy of the museum, from registering rural buildings that were threatened with demolition to systematically-planned projects, the purpose and the problems of which were clearly formulated beforehand. At the same time, a more active type of research, instead of simple documentation, was made possible.

The project, »Funen farms 1850-1925«, with the subtitle, »an architectural and economic survey of Funen farm-building activity, in the transitional period between half-timbered buildings and stone-built buildings«, has the following 5 main themes: 1) the building activity of the period and its extent, based on the amount of new building that took place and the total increase in the number of buildings; 2) the use to which the buildings were put, and the changes that took place in this respect; 3) the building method, i.e. the introduction of new designs, new constructions, new building materials, etc.; 4) the economic value of the farm buildings (the scale of investment), their financing and, finally, 5) main architectural features, including the prestige that was attached to erecting a building.

The survey can be seen as the continuation

of earlier farm-building surveys carried out by the Danish National Museum in the 1920's and the 1930's, respectively, in connection with the acquirement of buildings for the open-air museum at Lyngby, and in the period from the 1940's to 1960 – the farm-building survey proper. The above-mentioned surveys were almost exclusively concerned with rural half-timbered buildings built before 1850.

It was, in fact, in mid-19th century that a new architectural style became common in the Funen countryside – stone-built houses. At the same time, extensive new building took place, which must be seen as the result of a favourable period for Danish agriculture – known as the »corn-sales period«, circa 1830-1870.

From about 1870-80, animal husbandry became increasingly common. In the following decades, this led to the erection of a number of new buildings to serve as pigsties, cowsheds, hen-coops, etc. Many of the buildings that were built in the period from about 1850 to 1925 are still standing. It has been estimated that from 60% to 70% of Funen farm buildings are from this period. Despite the new construction traditions and the enormous building activity since 1850, no detailed research has previously been carried out. It is the purpose of this Funen survey to remedy the situation. Contrary to what was the case in earlier studies, the emphasis here is on studying farm-building activity from an architectural-historical point of view as well as

from an agricultural-economic point of view, in regard to developments that took place. The correlation between these two aspects is a keynote in the project.

From a basis of about 9,000 farms on Funen in 1903, 10% have been chosen for further studies. These 900 farms are to be found in 8 different regions (fig. 1). The regional distribution was chosen for various reasons; for example, the possibility of studying regional differences and local builders. At this level, research level 1, there is a combination of archives research and on-spot surveys of all 900 farms. The results thus obtained give a representative general view of the development that took place, and they also form the basis for the selection of about 90 farms to be given detailed study. This detailed study is concerned with a more in-depth analysis of problems that might have arisen, for example the lay-out of the buildings, the use that was made of them, and how they were financed. This is termed research level 2. Finally, there is research level 3, which is primarily concerned with surveying the selected farms and individual buildings. The aim is, on the one hand, to document and illustrate a number of »standard farms« and indi-

vidual houses that were typical of the development that took place in the period in question, and, on the other hand, to penetrate into architectural details, such as bond and cornice forms. All in all, it is expected that 5 or 6 farmsteads will be surveyed as well as 20 or 30 individual buildings, for example a series showing the development of the farmhouse.

Work commenced in 1984 and is expected to be completed in 1988/89 with publication taking place towards the end of 1989. The main task at present has been to study the many farms at level 1. So far, more than 700 farms have been studied, i.e. their history has been determined through research in the archives and the results have been supplemented with the registration of the existing buildings. The main source for the architectural history has been valuations that were made in connection with fire insurance. Such valuations were, to a great extent, preserved from 1792 and later. Valuations were usually carried out for every new building or converted building. The processing of this great amount of material from level 1 is accomplished with the help of computerized registers and statistical programmes.

